

Attic Black-Glazed Wares from the Sector of Artemis at Claros

Gülşah Günata¹

Article submitted: 12 May 2021

Article accepted: 1 June 2021

<https://doi.org/10.54930/TARE.2021.1>

Abstract

This study focuses on Attic black-glazed wares recovered from temples and altars dedicated to Artemis in the Sanctuary of Apollo at Claros during campaigns from 2001 until 2006. Claros was one of the three major oracles of Antiquity, where Artemis and Leto were worshipped alongside Apollo. Archaeological evidence demonstrates that the goddess was worshipped continuously from the eighth/seventh century BCE until the abandonment of the sanctuary in the fourth century CE. Attic black-glazed ware appears to be the most prevalent pottery type at Claros during the fifth and the fourth centuries BCE, when it was produced and circulated widely across the ancient world. Pottery recovered at sanctuaries is significant because it reveals not only the characteristics and development of cults but also the socioeconomic and cultural structure, as well as commercial networks, of the cities of these sanctuaries.

Keywords:

Claros, Sanctuary, Artemis, Black Glaze, Pottery

The Sanctuary of Apollo at Claros is located in Menderes, Izmir, in the Ahmetbeyli Valley plain, one of the routes connecting Smyrna to Ephesus in Antiquity. It was one of the three greatest oracle centers of Apollo in the ancient Greek world—the other two being at Delphi and Didyma. The fact that it was a sanctuary connected with two separate cities was one of the characteristic features of Claros. Colophon Arkhaia (Değirmendere) was located 13 km north of the site, and Notion (Kale) was located 1.6 km south of the site.² From its foundation in the thirteenth century BCE until its abandonment in the fourth century CE, the sanctuary at Claros served as an oracle, hosting shrines dedicated not only to Apollo, the patron deity of the sanctuary, but also to his twin sister, the goddess Artemis, and their mother, Leto.³

¹ Gülşah Günata, Boğaziçi University Humanities Coordination Unit, ORCID ID: 0000-0002-8549-9424, gulsahgunata@gmail.com. This paper was written while a postdoctoral fellow with the SARAT Project Online Program at ANAMED, Koç University. Special thanks to Prof. Nuran Şahin and Dr. Onur Zunal for permission to publish the materials, and to the editor-in-chief of The Journal of the Turkish Institute of Archaeology and Cultural Heritage, Assoc. Prof. Rana Özbal and the editorial team. All the plans and drawings in this article are from the Claros Excavation Archive. The pottery drawings were made by the author herself.

² The hill on which the acropolis of Notion lies is called “Kale” (meaning “fort” in Turkish) by the local population.

³ For the origins, establishment and development of the sanctuary, see Duygu Sevil Akar Tanrıver, “Apollon Klarios

This study is an overview of the Attic black-glazed wares recovered from the “sector of Artemis” during campaigns between 2001 and 2006 (Plan).⁴ The clearest evidence that the structures in this area were dedicated to the goddess is the *kore* found in 1959 on the step of the smaller rectangular altar north of the large Hellenistic altar dedicated to Apollo.⁵ The dedication on the leg of this statue, which reads “Timonax, son of Theodoros, consecrated me to Artemis as the first priest,” clearly shows the relationship of this altar to the north with the goddess. Based on this statue dedicated to the goddess, it is certain that the small Hellenistic temple with a megaron plan, located to the west of this altar and to the north of the Hellenistic temple of Apollo, also belongs to Artemis. In later investigations, it became clear that the temple and altar from the Archaic period, unearthed between the Hellenistic temple and the altar, were also dedicated to Artemis. This is clear from the base found in situ in 1997 to the south of the Archaic altar, which belonged to the inscribed *kore*.⁶ The Archaic temple and altar appear to be the earliest architectural elements dedicated to Artemis at Claros.⁷ However, the small finds and pottery found in this area prove that the goddess was worshipped in the sanctuary from the eighth/seventh century BCE onwards and was one of the deities worshipped in the sanctuary, along with Apollo, until the fourth century CE.⁸

Black-glazed pottery, of which precursors appeared in Athens in the late seventh century BCE, began to gain popularity in the sixth century BCE.⁹ Metalware-inspired forms of black-glazed Attic pottery began to appear in many areas outside Athens in the late sixth/early fifth century BCE. The use of a glossy black glaze to enhance the metallic effect and the decorative system are seen as Persian influences on Attic pottery.¹⁰ The Achaemenid-influenced forms and decorative systems of metal-like vessels appear in Athens in the sixth century BCE, when the Persians began to exert their influence on Western Anatolia and strengthen their links with Greek culture; they further extended their influence in the following two centuries.¹¹ For example, horizontal and vertical grooves on the vase surface, reliefs in the form of lotus leaves, and a concave rim profile with inverted lips are the most distinctive features of Achaemenid metal vessels.¹²

Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar” (PhD diss., Ege University, 2009); Nuran Şahin, “Apollon Klaros Bilicilik Merkezi,” in *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, ed. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, and Gürcan Polat (Izmir: Arkadaş Matbaacılık, 2012), 247–72.

4 Black-glazed wares were also recovered in considerable numbers during excavations in the shrines and altars of Apollo and Leto as well as in the sector of Western Honorary Monuments (Gülşah Dallık, “Klaros MÖ 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri” (master’s thesis, Ege University, 2009); Gülşah Günata, “First Observations on the Black Glazed Pottery at Claros,” in *Le Sanctuaire de Claros et son Oracle*, ed. Jean-Charles Moretti and Liliane Rabatel (Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée, 2014), 123–32). Excavations were undertaken in the sector of Artemis in three campaigns, from 1953 to 1961, from 1989 to 1997, and from 2001 to 2006.

5 Louis Robert, “Fouilles de Claros 1959,” *Türk Arkeoloji Dergisi* 10, no. 1 (1960): 59.

6 Juliette de La Genière, “Claros: Bilan provisoire de dix campagnes de fouilles,” *Revue des Études Anciennes* 100, no. 1–2 (1998): 242; Martine Dewailly *et al.*, “Les sculptures archaïques de Claros,” *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 83 (2004): 26; Gülşah Günata, “The Cult of Artemis at Klaros in Relation with the Worship of the Goddess in Western Anatolia and Greece” (PhD diss., Koç University, 2017), 96–97.

7 Günata, “The Cult,” 75–84.

8 For detailed information on the Artemis cult in the light of pieces dedicated to the goddess in Claros, see Günata, “The Cult.”

9 Eva T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C.*, The Athenian Agora 8 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1962), 3–4; Günata, “First,” 123.

10 Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 146–47.

11 For more information on the relationship between the Persians and the Greek, see Miller, *Athens*; İsmail Gezgin, *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2006).

12 Miller, *Athens*, 137.

While this rim profile was first seen in Attic pottery in the late sixth century BCE, the vertical grooves on the surface of the vase became more popular in the fifth and fourth centuries BCE.¹³ Metal samples of the vessel forms used in black-glazed Attic pottery can be seen on the Apadana Reliefs, which date back to 500–480 BCE and provide further evidence of interactions between the Persians and the Greeks.¹⁴

The period when black-glazed pottery was most widely used and traded in the Greek world was the fifth and fourth centuries BCE.¹⁵ Black-glazed Attic pottery, the highest quality and most expensive type of pottery of these centuries, spread throughout the Greek world and was imported from many centers of the ancient world. Varying amounts of black-glazed ware have been found in diverse regions beyond the Greek world—in different parts of Anatolia, west of the Achaemenid Empire, in northern Syria, Cyprus, and Palestine, in the entire Nile Valley up to Nubia, in Babylon and Susa, in Italy and Sicily, along the Black Sea coast, in central Europe, and in central and southern France and Spain.¹⁶ As a result of the increasing popularity of black-glazed ware during the fifth century BCE, wares made from local clay by Athenian and local potters appeared among the imported wares in centers beyond Athens.¹⁷ This raises the question of whether the occasional material found was of Attic production or whether it was made by an Attic master in the region.¹⁸ In this case, clay analysis helps to determine where the material was produced. For example, it has been suggested that the fifth-century BCE black-glazed stemless vessels found at Olynthos may be of Attic production because of their very high-quality glazes, but an examination of their clay structure has revealed that they may have been made by Attic masters at Olynthos.¹⁹ As in the fifth century BCE, the production of black-glazed pottery continued in the fourth century BCE in centers outside Athens. For example, according to an inscription found at Ephesus, black-glazed pottery was produced from the local clay of Bayraklı in the fourth century BCE.²⁰ It seems that in the fifth and fourth centuries BCE, local production of black-glazed pottery continued in many centers in western Anatolia, such as Samos, Larisa, Smyrna, Klazomenai, Troas, Ephesus, Halicarnassus, Priene, and Iasos, as well as in centers in the inner regions of Anatolia, such as Sardis and Gordion.²¹

Popular pottery of the sixth, fifth, and fourth centuries BCE has been found in sanctuaries in great numbers, including at Claros.²² The pottery found in sanctuaries not only plays an important role in establishing the chronology of the sanctuary but also provides information about the development and character of rituals within the cult, especially in the case of special vessels for cultic uses. Pottery plays an important role in shedding light on cultural, economic, and commer-

13 Dallık, “Klaros,” 15.

14 Miller, *Athens*, 136–37, fig. 34.

15 Brann, *Late Geometric*, 3–4; Günata, “First Observations,” 123.

16 Brian Sparkes and Lucy Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, The Athenian Agora 12 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1970), 16; Keith de Vries, “Attic Pottery in the Achaemenid Empire,” *American Journal of Archaeology* 81, no. 4 (1977): 544; Miller, *Athens*, 67–68; Dallık, “Klaros,” 26–30.

17 John D. Beazley, “Panathenaica,” *American Journal of Archaeology* 47, no. 4 (1943): 456; David M. Robinson, *Excavations at Olynthus, Part 13: Vases Found in 1934 and 1938*. The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 38 (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1950), 324; Dallık, “Klaros,” 14, 26; Günata, “First,” 123.

18 Dallık, “Klaros,” 14.

19 Robinson, “Excavations,” 324.

20 Emir Gürsoy, “Bayraklı’nın 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Seramiği” (master’s thesis, Ege University, 1987), 4.

21 İlkan Hasdağlı, “Bir Deneme Parçası Işığında Doğu Thrakia’da Attika Taklidi Siyah Firnisli Seramik Üretimi,” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 13 (January 2017): 45–46.

22 Dallık, “Klaros,” 31.

cial relations, as well as the social structure of the cities to which the sanctuaries belonged. Vases were both left at sanctuaries, as votive offerings to deities, and used for pouring libation, as well as for holding sacrificial blood during rituals.²³ They served as tableware for the consumption of sacrificial meat during feasts that were held after sacrifice ceremonies at festivals in honor of deities.²⁴

At Claros, the little Claria festival (held annually) and the great Claria festival (held every four years) were celebrated in honor of Apollo Clarios and Artemis Claria.²⁵ The earliest written evidence that festivals were celebrated at Claros in honor of Apollo and Artemis is an inscription that was found in the sanctuary in 1988.²⁶ Based on this inscription, dated to the Hellenistic period, it is believed that festivals in honor of the gods were celebrated in the sanctuary as early as the Archaic period. It is known that during the festivals of Claria, sacrifices were offered to Apollo and Artemis in a ceremony that was followed by feasts.²⁷ It should be considered that the black-glazed pottery in question might have been both votive objects and vessels used by the participants during the banquets at these festivals.

The study of the Attic black-glazed wares found in the sector of Artemis has revealed 17 pottery shapes, which will briefly be described below.

Skyphos

These Attic black-glazed drinking cups, with a deep body resting on a low ring foot, wide mouth, and horizontal handles, were commonly used from the sixth to the fourth century BCE.²⁸ Samples recovered from the sector of Artemis at Claros have been identified as “Type A (Attic type)” skyphoi and date to the fifth century BCE.²⁹

Cup-skyphos

Manufactured from the second half of the sixth century BCE onward, the cup-skyphos remained in use into the third quarter of the fourth century BCE.³⁰ These deep drinking cups have handles, which are set halfway down the wall and rise up to the level of, and sometimes above, the

23 Christopher George Simon, “The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia” (PhD diss., University of California, Berkeley, 1986), 309.

24 For the consumption of sacrificial meat in sanctuaries during festivals, see Nancy Bookidis *et al.*, “Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth,” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 68, no. 1 (Jan.–Mar. 1999): 1–54; Gunnel Ekroth, “Sacred Meals in Ancient Greece? Dining in Domestic Settings as Compared to Sanctuaries,” in *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, ed. David Hellholm and Dieter Sänger (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017), 1389–91.

25 Roland Étienne and Francis Prost, “Claros, des modèles delphiques au pays les létoïdes,” *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 84–85; Akar Tanrıver, “Apollon,” 305–29; Christel Müller and Francis Prost, “Un décret du koinon des Ioniens trouvé à Claros,” *Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 43 (2013): 93–96.

26 Roland Étienne and Pierre Varène, *Sanctuaire de Claros: L'Architecture; Les propylées et les monuments de la voie sacrée; Fouilles de Louis et Jeanne Robert et Roland Martin, 1950–1951* (Paris: Éditions Recherche sur les civilisations, 2004), 217.

27 Duygu Sevil Akar Tanrıver, “Klaros'ta Theoksenia,” in *Metropolis İonia II. Yolların Kesiştiği Yer: Recep Meriç için Yazılar*, ed. Serdar Aybek and Ali Kazım Öz (Istanbul: Homer Kitabevi, 2010), 19–23. For the festivals celebrated in honor of Artemis at Claros, see Günata, “The Cult,” 169–73.

28 Sparkes and Talcott, *Black*, 81.

29 Sparkes and Talcott, *Black*, 84–85, fig. 4, pl. 16–17, no. 334–54; Martine Dewailly, “La ceramica attica per Artemide nel santuario di Apollo a Claros (metà VI – fine IV secolo a.c.),” in *Ceramica attica santuari della Grecia, della Ionia e dell'Italia*, ed. Simona Fortunelli and Concetta Masseria (Venosa: Osanna, 2009), 17.

30 Sparkes and Talcott, *Black*, 109–12.

rim. The cup-skyphos from the fifth/fourth centuries BCE is one of the most prevalent shapes of the black-glazed assemblage at Claros; recovered samples belong to the “thin rim” and “moulded rim” subtypes, depending on their formal features.

Kylix

One of the most common shapes of black-glazed drinking cups, the kylix is characterized by a broad shallow body, a high foot, and horizontal handles.³¹ Kylikes were manufactured from the second quarter of the sixth century BCE onward, until they were replaced by footless drinking cups toward the mid-fifth century BCE.³² Samples recovered at Claros belong to the “Kylix Type C” category and date between the end of the sixth century BCE and the mid-fifth century BCE.³³

Stemless

A two-handled shallow drinking cup with a low foot, the stemless may be considered a footless version of the kylix.³⁴ Stemless cups were intensively manufactured from the mid-fifth century BCE onward and production of the kylix shape with a foot began to decline. However, a decrease in the demand for these stemless cups occurred after the end of the early fourth century BCE. Specimens recovered from the sector of Artemis at Claros are all subtypes of the “large stemless” and date between the first half of the fifth century BCE and the mid-fourth century BCE.³⁵

Bolsal

Black-glazed bolsal samples recovered at Claros show the characteristics of the shape, including a vertical form sloping down from a plain vertical rim, horizontal handles attached just below the rim, a shallow wall rising vertically to the rim, and a carefully profiled ring foot.³⁶ Recovered material has been dated between the last quarter of the fifth century BCE and the mid-fourth century BCE via comparisons with parallel objects and the locations of finds.³⁷

Kantharos

A popular drinking cup, the kantharos is essentially characterized by a deep body resting on a high foot with a wide rim and high vertical handles that rise from lower body and above the level of the rim.³⁸ Samples from the sector of Artemis belong to the “moulded rim” class and have been dated between the first and last quarters of the fourth century BCE based on context and parallels.³⁹

Cup-kantharos

The elements of the cup-kantharos resemble those of the kantharos, except for the handle shape. The handles of cup-kantharoi rise vertically from the body and join, slightly overhanging, just above the level of the rim. These drinking cups were produced from the early fourth century BCE well into the Hellenistic period. The cup-kantharoi recovered at Claros belong to the

31 Sparkes and Talcott, *Black*, 88.

32 Sparkes and Talcott, *Black*, 88.

33 Yusuf Sezgin, “Apollon Klarios Kutsal Alanı Artemis Sektörü 2003–2004 Yılı Çalışmaları,” *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008), 197; Dewailly, “La ceramica,” 17.

34 Sparkes and Talcott, *Black*, 98.

35 Sezgin, “Apollon,” 198; Dewailly, “La ceramica,” 17–18; Günata, “First,” 124.

36 Sparkes and Talcott, *Black*, 107–108, fig. 6, pl. 24, 53, no. 532–61.

37 Sezgin, “Apollon,” 198; Dewailly, “La ceramica,” 17–18; Günata, “First,” 124.

38 Günata, “First,” 124–25.

39 Dewailly, “La ceramica,” 20–21; Günata, “First,” 125.

“moulded rim” and “plain squat rim” types and date between the first and the last quarter of the fourth century BCE.⁴⁰

One-handler

Manufactured from the last quarter of the sixth century BCE onward, the one-handler was a considerably popular shape⁴¹ and most common during the fourth century BCE. The basic elements of the shape are a low bowl, a single handle attached just below the rim, and a low ring foot. The rim, a distinguishing feature of the shape, is slightly overhanging on the inside and joins the bowl at a sharp angle. Samples recovered at Claros date to the last quarter of the fifth century BCE.

Bowl with Outturned Rim

One of the most common shapes recovered at Claros, the bowl with outturned rim is essentially characterized by a shallow body resting on a low ring foot with a slightly thickened, outturned rim that joins the wall in a sharp concave curve.⁴² Bowls without handles were widely manufactured from the last quarter of the fifth century BCE onward. Most likely originally produced for food rather than drinking, these bowls without handles remained in use well into the Hellenistic period. Samples recovered at Claros date between the last quarter of the fifth century BCE and the last quarter of the fourth century BCE.

Bowl with Incurving Rim

Like the previous shape, the bowl with incurving rim also appears toward the end of the fifth century BCE. It was extensively used during the fourth century BCE, and its production continued into the Hellenistic period.⁴³ Samples from Claros have a convex body sloping down from an incurving rim in a continuous unbroken curve and taper toward the foot. They date between the mid-fifth century BCE and the last quarter of the fourth century BCE.

Small Bowl and Saltcellar

Although typologically divided into two groups, small bowls and saltcellars are considered to have had the same function. They were used mostly in kitchens but also as measuring and paint cups.⁴⁴ At sanctuaries, their function must have been food-related or associated with votive offerings for the goddess. Samples date between the mid-fifth century BCE and the last quarter of the fourth century BCE.⁴⁵

Plate

Black-glazed plates appeared in Attica after 480 BCE and were produced well into the Hellenistic period.⁴⁶ A particularly interesting find is an early fourth-century BCE plate resting on a tall ring foot with dainty impressed decoration on the inside, recovered from the sector of Artemis. Descriptions are included below.

40 Dewailly, “La ceramica,” 18; Günata, “First,” 125.

41 Sparkes and Talcott, *Black*, 124–27.

42 Sparkes and Talcott, *Black*, 128–29.

43 Sparkes and Talcott, *Black*, 135.

44 Gökhan Coşkun, “Daskyleion Siyah Firnisli Attika Seramikleri” (master’s thesis, Ege University, 1999), 38.

45 Dewailly, “La ceramica,” 19–20.

46 Sparkes and Talcott, *Black*, 144.

The essential characteristics of the fish-plate is a central depression on the inside.⁴⁷ The body slopes down to this central part for sauce or drainage. Black-glazed fish-plates were very commonly produced and used from the end of the fifth century BCE into the Hellenistic period. Samples from Claros date into the fourth century BCE.

Lekythos

The lekythos was used mostly as a grave offering but also as an oil-container.⁴⁸ Squat lekythoi with fat bulbous bodies, tall necks, sloping shoulders, and echinus mouths, dedicated to Artemis, date to the last quarter of the fifth century BCE. The top of the mouth is incurved to control the flow of the oil.

Askos

Its small size, its spout, and its handle designed for ease while pouring make the askos a favorable shape for pouring liquids like oil, perfume, and honey in small amounts.⁴⁹ Guttus-type askoi recovered from the sector of Artemis date to the mid-fourth century BCE.

Lamp

The earliest Attic glazed lamps date to the third quarter of the seventh century BCE.⁵⁰ Both handmade and wheelmade lamps were used until the third quarter of the sixth century BCE. After this date, only wheelmade lamps were produced. Lamps recovered from the sector of Artemis have been dated to the first half of the fourth century BCE, based on parallels and contexts.

Evaluation and Results

The number of recovered body sherds belonging to open and closed vessels, including those identified in terms of shape, is in the hundreds.⁵¹ In addition to imported and high-quality materials from Attica produced in areas associated with Artemis, vessels have also been found that are thought to have been produced in centers outside Attica, based on the clay structure and opacity in the kiln. However, compared to other sectors where black-glazed pottery has been found in the sanctuary, it is noteworthy that most of the material found in the Artemis sector is of Attic production. Among this imported material, there are also examples with elaborate print decoration characteristic of black-glazed Attic pottery.

The pottery in question was mostly preserved in small pieces. Most of the pots found in the sanctuaries are in sherds because they were intentionally broken by worshippers or priests/priestesses to prevent reuse.⁵² Once brought in the sanctuary, an object was considered property of the deity and its reuse or removal from the sanctuary was prohibited. This might be the reason why the Claros assemblage consists almost entirely of small fragments.⁵³

47 Sparkes and Talcott, *Black*, 147–48; Günata, “First,” 126.

48 Sparkes ve Talcott, *Black*, 150.

49 Günata, “First,” 126.

50 For the development of pottery shapes and types see Richard Hubbard Howland, *Greek Lamps and Their Survivals*, The Athenian Agora 4 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1958).

51 Black-glazed samples recovered from the sector of Artemis during the excavations by the French team from 1989 to 1997 have been published by Martine Dewailly (2009, 13–30). A small number of the black-glazed vessels were recovered in the same sector from 2003 to 2004 and have been published by Yusuf Sezgin (2008, 191–203).

52 John Nicolas Coldstream, *Geometric Greece 900–700 BC* (London: Routledge, 2003), 332.

53 Onur Zunal is of the same opinion for the pottery finds from the Protogeometric and Geometric periods recovered

The complete Attic black-glazed dining set includes drinking cups, plates, and bowls, as well as various closed vessels.⁵⁴ At the same time, drinking cups, notably the cup-skyphos and the stemless, are the most prevalent shapes recovered from the temples and altars of Artemis at Claros. Bowls with outturned rims for drinking or dining were also abundantly recovered from the sector of Artemis. This situation, evident in the material found during the 2001–2006 studies, was also found in the 1989–1997 excavations.⁵⁵ Dewailly notes that among all the black-glazed vessel forms, only five sherds of closed vessels were found, in forms of olpe and, possibly, oenochoe.⁵⁶ No rim or foot sherds of closed vessels were found in the 2001–2006 material discussed in the article; it is difficult to comment just on the basis of the body parts. Two body fragments imprinted with palmettes, possibly belonging to an amphoriskos, could be identified as the only examples that we can count among the black-glazed Attic closed vessel forms. Apart from this, lecythus and *askos*, of which existence could be proven by the rim and foot sherds, were probably also used as containers to offer fragrant oils to the goddess. It is rather surprising that among the identified closed vessel forms, shapes such as table amphora, oinochoe, or olpe, which are thought to have been used as wine jars and are common in black-glazed Attic pottery, are almost entirely absent among the assemblage of wares unearthed in the areas dedicated to Artemis. This is the case not only for offerings to Artemis but for the whole black-glazed assemblage recovered from the sanctuary. Should the absence of these wine-jug shapes, commonly used during feasts, suggest that other vessels served this purpose? Could other pottery or metal vessels of the period have been utilized for this purpose? Answering these questions requires an investigation of other pottery types recovered from the sanctuary.⁵⁷ Unfortunately, it is not possible for us to get hold of metal objects, as the sanctuary was plundered by wars and pirates in different periods, and several fires caused great destruction. Moreover, as mentioned above, it is not an easy task to clearly identify the function of wares recovered from sanctuaries; it would be false to suggest that dining-related earthenware were used absolutely and exclusively for this purpose during the feasts that formed part of the religious festivals in honor of the gods. Considering that the black-glazed Attic pottery we have discussed in this study is of the highest quality and one of the most expensive ceramic groups of the fifth and fourth centuries BCE, when it was in use, it should be considered that these vessels may have been brought as offerings to the goddess and, of course, to the other deities worshipped in the sanctuary.

Another point that can be evaluated in this context is that, although not addressed in this study, local black-glazed samples, probably made in surrounding centers, were increasingly brought to the sanctuary, especially in the fifth and fourth centuries BCE. Dewailly argues that locally made samples were used for eating and drinking purposes during festivals, while high-quality imported material from Attica may have been left as offerings to the goddess.⁵⁸ Although it is not possible at present to determine the validity of this conjecture on the basis of the data available to us, imported

in small fragments at Claros. See Onur Zunal, “Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri (PhD diss., Ege University), 133.

54 Günata, “First,” 126.

55 Dewailly, “La ceramica,” 22.

56 Dewailly, “La ceramica,” 21.

57 It has been noted that open vessel forms are much more numerous than closed vessels in pottery of the protogeometric and geometric periods, another group of pottery studied in detail at Claros (Zunal, “Klaros,” 139–44). Furthermore, if we look at the sanctuaries in general, we see that the ratio of open vessel forms to closed vessel forms is high (Zunal, “Klaros,” no. 497).

58 Dewailly, “La ceramica,” 22.

vessels were preferred as offerings to the deities at Claros, so the presentation of imported objects is considered a source of social and economic prestige.

As already mentioned, festivals in honor of Artemis and Apollo were held at Claros from the Archaic period onwards, and animal sacrifices were among the important rituals of these festivals. After sacrificial ceremonies, feasts were held for the consumption of the sacrificial meat by participants. Considering the annual small Claria and the quadrennial great Claria festivals, attended by crowds of hundreds, a substantially greater number of potsherds, broken and left at the sanctuary after use, could be expected to be found.⁵⁹ Although its existence has not yet been established at Claros, it is reasonable to assume that there was a special collection area, like at Ephesus, where the vessels for offerings and banquets found in the sanctuary of Artemis were kept and then broken and left there.⁶⁰ Future excavations may shed light on this matter.

In the sixth and fourth centuries BCE, when black-glazed pottery appeared, and especially in the fifth and fourth centuries BCE, when it was widely used, there were important changes in the Greek world.⁶¹ These periods were marked by the wars and changing relations between Athens and the Persian Empire. The events that began with the aggression of the Persian king Cyrus against Lydia in 558 BCE and the capture of Sardis in 546 BCE continued with Persian invasions into western Anatolia.⁶² The Persian invasions, revolts, Persian-Greek wars, and the ensuing Peloponnesian Wars (between Athens, Sparta, and its allies) caused political, social, and economic turmoil.⁶³ However, the widespread use of black-glazed vessels throughout the Greek world and beyond suggests that the ceramic trade was not significantly affected by the events and hostilities of this period. During this period imported Attic vessels continued to be found in many centers in the border regions of the Persian Empire, and in the eastern Mediterranean, Anatolia, and Greece. Can we now discern in the black-glazed Attic pottery that is the subject of this study the traces of the political stance of the two cities with which the Claros Apollo Sanctuary was associated? If we examine the data on the two cities in this period, we know that Colophon Archaia was on the tax lists of the Delian League and took a pro-Persian stance, although it made its payments regularly.⁶⁴ The name of the other city, Notion, or Colophon by the sea, with which the sanctuary is associated, is also mentioned in the tax lists of the Delian League, and it is probable that, in addition to Colophon, it also paid taxes in its own name.⁶⁵ Thucydides refers to Notion as “belonging to the Colophonians.”⁶⁶ It is said that when the pro-Persian population in Colophon asked the Persians for help, the Persians conquered Colophon in 430 BCE and the pro-Athenian population settled

59 Günata, “First,” 126.

60 Zunal, “Klaros,” 14, 136.

61 Robert M. Cook, *The Greeks till Alexander* (London: Thames and Hudson, 1961), 117–74. For more information on the relationship between Athens and the Persians, see Miller, *Athens*.

62 Albert T. Olmstead, “Persia and the Greek Frontier Problem,” *Classical Philology* 34, no. 4 (October 1939): 306.

63 Dallık, “Klaros,” 120.

64 Russell Meiggs, “The Crisis of Athenian Imperialism,” *Harvard Studies in Classical Philology* 67 (1963): 6; Denis Rousset, “Eski Kolophon ve Deniz Üzerindeki Kolophon’un Klasik ve Hellenistik Dönem Tarihi ve Kurumları,” in *Prof. Dr. Nuran Şahin’e Armağan Kitabı Epiphaneia*, ed. Onur Zunal et al. (Izmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018), 315. The Delian League was a political union formed in 478/7 BCE under the leadership of Athens after long negotiations. The purpose of the union was to protect the Greek city-states on the islands and in western Anatolia by fighting the Persians and to help them gain their independence. The city-states that were members of the league had to pay regular taxes. (For more information on the establishment and structure of the Delian League, see Hülya Boyana, “Vergi Listelerine Göre Attika-Delos Deniz Birliği ve İonia ile İlişkileri,” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21, no. 1 (2006): 19–48).

65 Rousset, “Eski,” 315.

66 Thucydides, *Peloponnesos Savaşı* III.XXXIII.

in Notion.⁶⁷ Interestingly, the two cities with which the sanctuary was associated are separate. Despite these political disagreements, it is believed that the amount of black-glazed Attic pottery found at Claros in the fifth and fourth centuries BCE did not decrease and that this type of pottery was used extensively, as it was in other parts of the ancient world. Of course, systematic excavations at Colophon and Notion will lead to an investigation of the presence and density of Athenian black-glazed pottery in these cities and an assessment of the cities' relationships to the ceramics trade. In addition, it may be possible to determine whether the black-glazed pottery in these towns was produced in local workshops by local craftsmen or by master craftsmen who had migrated from Athens. If this is the case, the clay analysis of the pots in these cities can be compared with the locally produced pots from Claros and the production centers of the cheaper locally produced pots brought to the sanctuary.

⁶⁷ Miller, *Athens*, 25. For more information on changes in relationships between the two cities, see Rousset, "Eski," 315–28.

Catalog

1. KL2001 ART 3A

Diam. of foot 6.4 cm, H. pres. 3.2 cm, fabric color 7.5 YR 6/6

Skyphos, fragment of foot and lower body. Low ring foot. Flat body profile flaring upward. Underside decorated with glazed dotted bands at center.

Sparkes and Talcott, *Black*, pl. 16, no. 344; Robinson, *Excavations*, pl. 199, no. 564; Cedric Boulter, "Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 22, no. 2 (Apr. –Jun. 1953): fig. 2, no. 28

Date: Second half of the fifth century BCE

2. KL2002 ART J14/B

Diam. of rim 21 cm, H. pres. 4.5 cm, fabric color 7.5 YR 6/6

Type C kylix with concave lip, fragment of rim, and body. Outturned rim, concave lip sharply incurving at junction with wall. Slightly convex body profile.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 4.401, pl. 19.402–406; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da Bulunan M.Ö. 5. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 10 (2004): fig. 3, no. 22

Date: Last quarter of the sixth century BCE

3. KL2001 ART 3A

Diam. of foot 6.2 cm, H. pres. 2.3 cm, fabric color 7.5 YR 6/4

Kylix with low foot, base. Foot with convex profile. Reserved: the convex side of foot and the resting surface.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 401, pl. 19.402–406; Eugene Vanderpool, "The Rectangular Rock-cut Shaft," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 15, no. 4 (1946): pl. 63 no. 227; Coşkun, "Daskyleion," fig. 3, no. 25

Date: Last quarter of the sixth century BCE

4. KL2003 ART IJ14

Diam. of rim 16 cm, H. pres. 3.5 cm, fabric color 5 YR 7/6

Stemless cup with moulded rim, fragment of rim, and body. Slightly concave lip on outside, sharply incurving at junction with wall. Concave lip on inside, sharply incurving at junction with wall.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 5, no. 471; Boulter, "Pottery," fig. 2, no. 199; John Boardman, "Old Smyrna; The Attic Pottery," *The Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/59), fig. 11, no. 185; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 37–39

Date: First half of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 7

5. KL2003, ART IJ14

Diam. of rim 20 cm, H. pres. 3.1 cm, fabric color 7.5 YR 6/4

Delicate class stemless, fragment of rim and body. Continuous curve from lip to body on convex outer face. Notching at junction of rim and wall on inner face.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; Coşkun, “Daskyleion,” fig. 4, no. 40

Date: Second half of the fifth century

Reference: Dallık, “Klaros,” no. 17

6. KL2004, ART I17

Diam. of foot 9.6 cm, H. pres. 2.6 cm, fabric color 5 YR 7/4 – 7.5 YR 6/2

Delicate class stemless, fragment of foot and body. Foot with convex inner face and double torus outer face. Fine grooves on underside. Notching at junction of lip/rim and wall on inner face. The inside is decorated with two rows of grooved and incised tongues. Underside completely glazed except for a reserved band.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; for incised line decoration see Lucy Talcott, “Attic Black Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well,” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 4, no. 3 (1935), fig. 6, no. 98, 107; Coşkun, “Daskyleion,” fig. 4, no. 41

Date: Second half of the fifth century BCE

References: Dallık, “Klaros,” no. 16; Günata, “First,” no. 4

7. KL2002, ART J14-B

Diam. of rim 9.6 cm, H. pres. 3.5 cm, fabric color 5 YR 7/3

Bolsal, fragment of rim and body. Wall flows in a continuous curve from vertical rim and swells to foot.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 554; Coşkun, “Daskyleion,” fig. 5, no. 47

Date: Last quarter of the fifth century BCE

Reference: Dallık, “Klaros,” no. 23

8. KL2003, ART IJ14

Diam. of rim 13 cm, H. pres. 1.8 cm, fabric color 5 YR 7/4

Bolsal, fragment of rim and handle. Horizontal handles set just below the vertical rim. Glaze reddened in places.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 541; Peter E. Corbett, “Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora,” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18, no. 4 (1949), fig. 1, no. 157; Boardman, “Old,” fig. 13, no. 193; Coşkun, “Daskyleion,” fig. 5, no. 45

Date: Last quarter of the fifth century BCE

Reference: Dallık, “Klaros,” no. 28

9. KL2006, ART IH12

Diam. of rim 15.6 cm, H. pres. 4 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Cup-skyphos with moulded rim, fragment of rim and body. Rim outturned, sharp angle at junction of concave lip and wall. Single groove at sharp angle at junction of lip and wall on inside.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 617; Corbett, “Attic,” pl. 86, no. 33; Coşkun, “Daskyleion,” fig. 2, no. 21

Date: Late fifth century BCE

References: Dallık, “Klaros,” no. 33; Günata, “First,” no. 6

10. KL2003, ART I13

Diam. of foot 6.1 cm, H. pres. 3 cm, fabric color 7.5 YR 6/6 – 10 YR 5/1

Cup-skyphos, fragment of foot and body. Single plastic groove on the outer face of the ring foot. Glaze peeled and dull in places. Traces of burning.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 6, no. 621; J. M. Cook, "Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze," *The Annual of the British School at Athens* 60 (1965): fig. 1, no. 1; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 20

Date: Early fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 48

11. KL2006, ART IH12

Diam. of rim 17.1 cm, H. pres. 10.3 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Kantharos with moulded rim, fragments of rim, body and handle. Base not preserved. Concave curve at junction of wall and hollow-fluted, drooping lip. Upper body meets lower body in a sharp curve. Groove on lower body. Handles start at the level of the lower body. Rouletting decoration on the inside. On lip, an incised inscription: ".IQN KAETHI." Glaze faded to brown in places.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 7, no. 661; Francine Blondé, "Un Remblai Thasien du IV siècle avant notre ère," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, no. 1 (1985), fig. 16, no. 123; Peter E. Corbett, "Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 24, no. 3 (Jul.–Sep. 1955): fig. 3, no. 28

Date: Mid-fourth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 69; Günata, "First," no. 10; Günata, "The Cult," no. 256

12. KL2003, ART I13

Diam. of rim 7.4 cm, H. pres. 1.6 cm, fabric color 5 YR 7/4

Kantharos with thick rim and spurred handles, fragment of rim and handle. Drooping thickened rim. Horizontal handle with flat top set at rim slopes down in a steep curve, forming a spur-shaped ledge. Most likely, concave upper body joins a flaring convex lower body in a sharp curve.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 7, no. 700; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 13 (2006): fig. 1, no. 5

Date: Mid-fourth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 66; Günata, "First," no. 9

13. KL2003, ART I13

Diam. of rim 11.8 cm, H. pres. 1.6 cm, fabric color 5 YR 6/4

Cup-kantharos with moulded rim, fragment of rim and body. Plastic band below rounded outturned rim. Lip meets wall in a sharp concave curve.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 7, no. 667; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 1, no. 13

Date: First half of the fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 59

14. KL2001, ART 3A-1

Diam. of rim 12 cm, H. pres. 2.4 cm, fabric color 2.5 YR 7/6

One-handler, fragment of rim and body. Flat top to rim, slightly sloping inwards. Convex body.

Sparkes and Talcott, *Black*, pl. 31, no. 753; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 63; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 53

Date: End of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 73

15. KL2002, ART J14-B

Diam. of rim 9.4 cm, H. pres. 2.1 cm, fabric color 5 YR 7/4

One-handler, fragment of rim and body. Flat top to rim, slightly sloping inwards. Rim joins wall in a slightly concave profile on outside.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 754; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 61; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 54

Date: End of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 74

16. KL2003, ART I13

Diam. of rim 11 cm, H. pres. 2.4 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Bowl with outturned rim, fragment of rim and body. Sharp curve at junction of outturned rim and wall. Convex body profile.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 802; Cook, "Old Smyrna," fig. 5; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Date: First half of the fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 83

17. KL2003 ART I13

Diam. of rim 16 cm, H. pres. 2.5 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Bowl with outturned rim, fragment of rim and body. Sharp curve at junction of outturned rim and wall. Convex body profile.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 806; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Date: Mid-fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 90

18. KL2002 ART I13/AC

Diam. of rim 9 cm, H. pres. 2.4 cm, fabric color 5 YR 7/4

Bowl with incurving rim, fragment of rim and body. Flaring convex wall tapers and slopes in a straight line from inturned rim to foot.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 827–28; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 31

Date: First half of the fourth century

Reference: Dallık, "Klaros," no. 98

19. KL2002 ART I13/AC

Diam. of rim 12.4 cm, H. pres. 1.4 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Bowl with incurving rim, fragment of rim and body. Flaring convex wall slopes down from inturned rim.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 8, no. 832

Date: Mid-fourth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 106

20. KL2003 ART I13

Diam. of rim 9 cm, Diam. of foot 6.6 cm, H. 2.8 cm
Small bowl with incurving rim. Rounded rim, convex body, low ring foot, grooves on wall.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 9, no. 870
Date: End of the fifth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 107; Günata, "First," no. 17

21. KL2002 ART I13/AC

Diam. of foot 6.2 cm, H. pres. 1.5 cm, fabric color 5 YR 7/6
Small bowl with incurving rim, fragment of foot. Single groove on broad resting surface. Conical projection at center on underside. Four palmettes decorate the inside.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 9, no. 887; Blonde, "Un," fig. 8, no. 57; Corbett, "Attic," fig. 5, no. 155
Date: Mid-fourth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 111; Günata, "First," no. 18

22. KL2004 ART I17

Diam. of rim 6.4 cm, H. pres. 1.7 cm, fabric color 5 YR 7/3
Saltcellar with echinus profile, fragment of rim and body. Slightly inturned rim sloping inwards. Convex body profile.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 9, no. 914
Date: End of the fifth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 114

23. KL2002 ART I13/AC

Diam. of foot 8.2 cm, H. pres. 2.8 cm, fabric color 5 YR 7/4
Plate, fragment of foot and body. High ring foot. The inside is decorated with two rows of eggs on a circle surrounded by linked palmettes. Completely glazed except for a reserved band on underside.
Blonde, "Un," fig. 7, no. 53
Date: Early fourth century BCE
References: Dallık, "Klaros," no. 116; Günata, "First," no. 20

24. KL2003 ART I13

Diam. of foot 11 cm, H. pres. 3.5 cm, fabric color 7.5 YR 7/6
Fish-plate, fragment of foot and body. Low ring foot, flat body profile. On inside, grooving at junction with the small central depression for sauce. Underside decorated with three glazed bands.
Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 10, no. 1071
Date: Mid-fourth century BCE
Reference: Dallık, "Klaros," no. 121

25. KL2003 ART IJ14

Diam. of rim 6.2 cm, H. pres. 3.7 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Squat lekythos, fragment of rim. Very slightly outturned rim with flat top and concave inner face.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93

Date: Last quarter of the fifth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 123

26. KL2001 ART 3A1

Diam. of rim 4.7 cm, H. pres. 3.4 cm, fabric color 5YR 8/3

Squat lekythos, fragment of rim. Outturned rim with flat top and concave inner face.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93

Date: Last quarter of the fifth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 124; Günata, "First," no. 24

27. KL2006 ART IH12

Diam. of rim 3.8 cm, H. pres. 4.6 cm, fabric color 5 YR 6/4

Guttus type askos, fragment of rim, neck, and shoulder. Flaring rim, slightly drooping lip, sharply tapering neck with thickening at shoulder.

Sparkes and Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1194

Date: Mid-fourth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 125; Günata, "First," no. 25

28. KL2002 ART I13/AC

Diam. of discus 5.2 cm, H. pres. 2.2 cm, fabric color 5 YR 6/3

Lamp, fragment of rim and body. Type 25A. Grooved discus. Convex body profile.

Howland, *Greek*, pl. 9, no. 261 and no. 269; Donald M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London: British Museum Publications Ltd (for the Trustees), 1975), pl. 17, no. Q79

Date: First half of the fourth century BCE

References: Dallık, "Klaros," no. 127; Günata, "First," no. 26

29. KL2006 ART IH12

Diam. of discus 6 cm, H. pres. 0.7 cm, fabric color 7.5 YR 7/4

Lamp, fragment of rim. Discus slopes inwards.

Howland, *Greek*, pl. 8, no. 228; Bailey, *A Catalogue*, pl. 15, no. Q68

Date: First half of the fourth century BCE

Reference: Dallık, "Klaros," no. 130

Klaros Artemis Sektöründen Siyah Firnisli Attika Seramikleri Gülşah Günata¹

Makale geliş: 12 Mayıs 2021

Makale kabul: 1 Haziran 2021

<https://doi.org/10.54930/TARE.2021.1>

Özet

Bu çalışmada Klaros Apollon Kutsal Alanı'nda, tanrıça Artemis'e adanmış tapınak ve sunak alanlarında 2001–2006 yılları arasında ele geçmiş siyah firnisli Attika seramikleri incelenmektedir. Antik dönemin üç büyük kehanet merkezinden biri olan Klaros'ta Apollon dışında Artemis ve Leto da tapım görmekteydi. Arkeolojik veriler, tanrıçanın MÖ sekizinci/yedinci yüzyıldan kutsal alanın terk edildiği MS dördüncü yüzyıla kadar kesintisiz tapım gördüğünü göstermektedir. Çalışma konusunu oluşturan siyah firnisli Attika seramiklerinin antik dünyada yaygın olarak üretildiği ve kullanım gördüğü MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Klaros'ta da baskın seramik türünü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kutsal alanlarda ele geçen seramikler, kültürün karakteri ve gelişimiyle birlikte kutsal alanın bağlı olduğu kentin kültürel, ekonomik ve sosyal yapısını ve ticari ilişkilerini ortaya koymasından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Klaros, Kutsal Alan, Artemis, Siyah Firnis, Seramik

Klaros Apollon Kutsal Alanı, İzmir ili, Menderes ilçesi sınırları içinde, antik çağda Smyrna'yı Ephesos'a bağlayan yollardan biri olan Ahmetbeyli Vadisi taban düzlüğünde yer almaktadır. Kent dışı kutsal alanlar grubuna giren Klaros, Delphoi ve Didyma ile birlikte antik Yunan dünyasının Apollon'a adanmış üç büyük kehanet merkezinden biriydi. İki ayrı kente bağlı bir kutsal alan oluşu Klaros'un ayırt edici özelliklerinden biriydi. Kuzeyde yer alan Kolophon Arkhaia (Değirmendere) kutsal alana 13 km, güneydeki Notion (Kale) ise 1,6 km uzaklıktadır.² MÖ on üçüncü yüzyıldaki kuruluşundan MS dördüncü yüzyıla kadar kehanet merkezi olarak işlevini sürdürmüş olan Klaros, kutsal alanın baş tanrısı Apollon ile birlikte ikiz kız kardeşi tanrıça Artemis ve anneleri Leto'ya da ev sahipliği yapmaktaydı.³

¹ Gülşah Günata, Boğaziçi Üniversitesi Humanities Koordinatörlüğü, ORCID ID: 0000-0002-8549-9424, gulsahgunata@gmail.com. Bu makale, Koç Üniversitesi, ANAMED'de SARAT Projesi Online Programı sorumlusu göreviyle doktora sonrası araştırmacısı olduğum dönemde yazılmıştır. Malzemeyi yayınlama izni veren Prof. Dr. Nuran Şahin ve Dr. Onur Zunal'a teşekkür ederim. Ayrıca, Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Dergisi baş Editörü Doç Dr. Rana Özbal ile editör ekibe teşekkür ederim. Makalede yer alan plan ve çizimler Klaros Kazı Arşivine aittir. Seramik çizimleri yazarın kendisi tarafından yapılmıştır.

² Notion antik kentinin akropolisinin yer aldığı tepe yöre halkı tarafından "Kale" olarak adlandırılmaktadır.

³ Kutsal alanın kuruluşu, köken ve gelişimi için, Duygu Sevil Akar Tanrıver, "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri

Çalışma kapsamında, Helenistik Apollon Klarios tapınağının kuzeyinde, Artemis'e adanmış tapınak ve sunakların yer aldığı Artemis sektörü olarak adlandırılan alanda 2001–2006 kazılarında ele geçen siyah firnisli Attika seramik örnekleri ele alınmaktadır (Plan).⁴ Bu alandaki yapıların tanrıçaya adanmış olduklarının en belirgin kanıtı, Apollon'a adanmış büyük Helenistik sunağın kuzeyinde yer alan daha küçük dikdörtgen sunağın basamağında 1959 yılında bulunan *kore*'dir.⁵ Bu heykelin bacağında yer alan "Timonaks, Theodoros oğlu, ilk rahip olarak beni Artemis'e adadı" şeklindeki ithaf, kuzeydeki bu sunağın tanrıçayla ilişkisini net bir şekilde göstermektedir. Tanrıçaya adanmış bu heykelden yola çıkarak, bu sunağın batısında ve Helenistik Apollon tapınağının kuzeyinde yer alan megaron planlı küçük Helenistik tapınağın da Artemis'e ait olduğu kesinlik kazanmıştır. Daha sonraki çalışmalar sırasında Helenistik tapınak ve sunak arasında ortaya çıkarılan Arkaik döneme ait tapınak ve sunağın da Artemis'e adanmış oldukları, 1997 yılında Arkaik sunağın güneyinde *in-situ* olarak bulunan ve yapılan analizler sonucunda yazıtlı *kore*'ye ait olduğu tespit edilen kaideden yola çıkarak anlaşılmıştır.⁶ Arkaik tapınak ve sunak, Klaros'ta Artemis'e adanmış en erken mimari öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷ Bununla birlikte, bu alanda ele geçen küçük buluntular ve seramikler tanrıçanın kutsal alanda MÖ sekizinci/yedinci yüzyıldan başlayarak tapım gördüğünü ve MS dördüncü yüzyıla kadar Apollon'un yanında kutsal alanda saygı gören tanrılardan biri olarak yer aldığını kanıtlamaktadır.⁸

Öncülleri MÖ yedinci yüzyıl sonlarında Atina'da karşımıza çıkan siyah firnisli seramik, MÖ altıncı yüzyılda popülerlik kazanarak yaygınlaşmaya başlar.⁹ MÖ altıncı yüzyıl sonları/beşinci yüzyıl başlarından itibaren Atina dışında birçok merkezde görülmeye başlayan siyah firnisli Attika seramiğinin metal kaplardan esinlenilerek yaratılmış formları, metalik etkiyi güçlendirmek için parlak siyah firnis kullanımı ve bezeme sistemi, Attika seramiğinde Pers etkisi olarak değerlendirilmiştir.¹⁰ Akhemenid etkili metal taklidi kap formları ve bezeme sistemi, Perslerin Batı Anadolu'da etkilerini göstermeye başladıkları ve Yunan kültürü ile ilişkilerinin arttığı MÖ altıncı yüzyıldan itibaren Atina'da kendisini göstermeye başlamış ve sonraki iki yüzyılda etkisini arttırarak sürdürmüştür.¹¹ Örneğin, vazo yüzeyinde görülen yatay ve dikey yivler, lotus yaprağı

ve Adaklar" (Doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2009); Nuran Şahin, "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* içinde, der. Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz ve Gürcan Polat (İzmir: Arkadaş Matbaacılık, 2012), 247–72.

4 Artemis sektöründe kazılar üç ayrı dönemde gerçekleşmiştir: 1953–1961, 1989–1997 ve 2001–2006. Klaros'ta Artemis sektörü dışında Apollon ve Leto'ya adanmış tapınak ve sunakların kazısında ve Batı Onur Anıtları olarak adlandırılan sektörde de siyah firnisli seramikler yoğun olarak ele geçmiştir (Gülşah Dallık, "Klaros MÖ 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2009); Gülşah Günata, "First Observations on the Black Glazed Pottery at Claros," *Le Sanctuaire de Claros et son Oracle* içinde, der. Jean-Charles Moretti ve Liliane Rabatel (Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2014), 123–32).

5 Louis Robert, "Fouilles de Claros 1959," *Türk Arkeoloji Dergisi* 10, no. 1 (1960): 59.

6 Juliette de La Genière, "Claros, bilan provisoire de dix campagnes de fouilles," *Revue des Études Anciennes* 100, no. 1–2 (1998): 242; Martine Dewailly vd., "Les sculptures archaïques de Claros," *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 83 (2004): 26; Gülşah Günata, "The Cult of Artemis at Klaros in Relation with the Worship of the Goddess in Western Anatolia and Greece" (Doktora tezi, Koç Üniversitesi, 2017), 96.

7 Günata, "The Cult," 75–84.

8 Klaros'ta tanrıçaya adanmış yapılar ve malzemeler ışığında Artemis kültü ile ilgili detaylı bilgi için, Günata, "The Cult."

9 Eva T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C.*, The Athenian Agora 8 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1962), 3–4; Günata, "First," 123.

10 Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 146–47.

11 Pers-Yunan ilişkileri için, Miller, *Athens*; İsmail Gezgin, *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu* (Ankara: Detay Yayıncılık, 2006).

formunda kabartmalar ve dışa dönük dudaklı içbükey ağız profili Akhemenid metal kapların en belirgin özelliklerindedir.¹² Bu ağız profili Attika seramiğinde ilk kez MÖ altıncı yüzyıl sonlarında görülmeye başlarken MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda vazo yüzeyinde dikey yivlerin artan bir popülerlikle kullanılmaya başladığı görülür.¹³ Siyah firnisli Attika seramiğinde uygulanan kap formlarının metal örnekleri, MÖ 500–480 yıllarına tarihlenen Apadana Kabartmaları üzerinde görülebilmektedir ki bu da Pers-Yunan etkileşiminin bir başka göstergesidir.¹⁴

Siyah firnisli seramiğin Yunan dünyasında en yoğun kullanım gösterdiği ve ticaretinin yaygın olarak yapıldığı dönem MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllardır.¹⁵ Bu yüzyılların en kaliteli ve pahalı seramik türü olan siyah firnisli Attika seramiği tüm Yunan dünyasına yayılmış, antik dünyanın birçok merkezi tarafından ithal edilmiştir. Yunan dünyası dışında, Anadolu'nun farklı bölgelerinde, Akhemenid İmparatorluğu'nun batı kesimlerinde, Kuzey Suriye, Kıbrıs ve Filistin'de, Nubia'ya kadar tüm Nil vadisinde, Babil ve Susa'da, İtalya ve Sicilya'da, Karadeniz kıyılarında, Avrupa içlerinde, Orta ve Güney Fransa ve İspanya'ya kadar birçok merkezde değişen yoğunluklarda siyah firnisli seramik bulunmuştur.¹⁶ MÖ beşinci yüzyılda popüleritesinin artmasıyla ithal malzemenin ele geçtiği Atina dışındaki merkezlerde Atinalı ve yerel çömlek ustaları tarafından yerel kille üretilmiş taklitler de görülmeye başlamıştır.¹⁷ Bu da zaman zaman ele geçen malzemenin Attika üretimi mi olduğu, yoksa o yörede Attikalı bir usta tarafından mı üretildiği sorusunu gündeme getirmektedir.¹⁸ Bu durumda, kil analizleriyle üretim yeri belirlenmeye çalışılmaktadır. Örneğin, Olynthos'ta ele geçen MÖ beşinci yüzyıla ait siyah firnisli stemless formundaki örneklerin çok kaliteli firnislerinden dolayı Attika üretimi olabilecekleri ileri sürülmüş ancak kil yapıları incelendiğinde, Olynthos'ta Attikalı ustalar tarafından üretilmiş olabilecekleri değerlendirmeye alınmıştır.¹⁹ MÖ beşinci yüzyılda olduğu gibi MÖ dördüncü yüzyılda da Atina dışında merkezlerde siyah firnisli seramik üretimi devam etmiştir. Örneğin, Ephesos'ta bulunmuş bir yazıttan anlaşıldığına göre, MÖ dördüncü yüzyılda Bayraklı'da yerel kille siyah firnisli seramik üretimi yapılmaktaydı.²⁰ Anlaşılan odur ki MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda Samos, Larisa, Smyrna, Klazomenai, Troas, Ephesos, Halikarnassos, Priene ve Iasos gibi Batı Anadolu'daki birçok merkezde ve Sardis ve Gordion gibi Anadolu'nun daha iç bölgelerindeki merkezlerde siyah firnisli seramiğin yerel olarak üretimi söz konusudur.²¹

MÖ altıncı, beşinci ve dördüncü yüzyılların bu popüler seramiği, kutsal alanlarda yoğun olarak bulunmuştur ve Klaros da bu alanlardan biridir.²² Kutsal alanlarda ele geçen seramikler, kutsal alanın kronolojisini oluşturmada önemli rol oynamaları dışında, özellikle külte özgü kullanımı

12 Miller, *Athens*, 137.

13 Dallık, "Klaros," 15.

14 Miller, *Athens*, 136–37, fig. 34.

15 Brann, *Late Geometric*, 3–4; Günata, "First Observations," 123.

16 Brian Sparkes ve Lucy Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, The Athenian Agora 12 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1970), 16; Keith de Vries, "Attic Pottery in the Achaemenid Empire," *American Journal of Archaeology* 81, no. 4 (1977): 544; Miller, *Athens*, 67–68; Dallık, "Klaros," 26–30.

17 John D. Beazley, "Panathenaica," *American Journal of Archaeology* 47, no. 4 (1943): 456; David M. Robinson, *Excavations at Olynthus, Part 13. Vases Found in 1934 and 1938*, The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 38 (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1950), 324; Dallık, "Klaros," 14, 26; Günata, "First," 123.

18 Dallık, "Klaros," 14.

19 Robinson, "Excavations," 324.

20 Emir Gürsoy, "Bayraklı'nın 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Seramiği" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1987), 4.

21 İlkan Hasdağlı, "Bir Deneme Parçası Işığında Doğu Thrakia'da Attika Taklidi Siyah Firnisli Seramik Üretimi," *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 13 (Ocak 2017): 45–46.

22 Dallık, "Klaros," 31.

olan özel kaplar söz konusuysa, kült içinde ritüellerin gelişimi ve karakteriyle ilgili bilgi vermesi açısından da önem taşımaktadırlar. Ayrıca kutsal alanın bağlı olduğu kentin kültürel, ekonomik ve ticari ilişkileriyle sosyal yapısı hakkında da aydınlatıcı rol oynamaktadırlar. Kutsal alanlarda bulunan seramikler tanrı ve tanrıçalara sunu olarak bırakılabildikleri gibi ritüeller sırasında libasyon ya da kurban kanının toplanması gibi amaçlara hizmet edebilmektedir.²³ Bir diğer kullanım alanı, kutsal alanda tanrı/tanrıça onuruna kutlanan festivallerin bir parçası olarak kurban töreni ardından kesilen kurbanların etlerinin yendiği ziyafetlerdir.²⁴ Klaros'ta Apollon Klarios ve Artemis Klaria onuruna her yıl küçük Klaria ve dört yılda bir büyük Klaria bayramları kutlanmaktaydı.²⁵ Klaros'ta Apollon ve Artemis onuruna bayramlar kutlandığına dair en erken yazılı veri kutsal alanda 1988'de bulunan bir yazıttır.²⁶ Helenistik döneme tarihlenen bu yazıttan yola çıkarak kutsal alanda Arkaik dönemden başlayarak tanrılar onuruna bayramlar kutlandığı anlaşılmaktadır. Klaria bayramlarında Apollon ve Artemis için kurbanlar kesildiği ve ardından gerçekleşen ziyafetlerin varlığı bilinmektedir.²⁷ Söz konusu siyah firnisli seramiklerin sunu objeleri olabileceği gibi bu bayramlarda katılımcıların ziyafet sırasında kullandıkları kaplar da olabilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Artemis sektöründe bulunan siyah firnisli Attika seramikleri incelendiğinde belirlenen on yedi formun genel özellikleri aşağıda kısaca verilmiştir.

Skyphos

Geniş ağızlı, alçak halka kaideli, derin gövdeli ve yatay kulplu siyah firnisli Attika üretimi bu içki kapları, MÖ altıncı yüzyıldan MÖ dördüncü yüzyıla kadar yoğun bir kullanıma sahiptir.²⁸ Klaros'ta Artemis sektöründe ele geçen örnekler "A tipi (Attika tipi)" skyphos grubuna aittir ve MÖ beşinci yüzyıla tarihlenmektedir.²⁹

Cup-skyphos

MÖ altıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretimi başlayan cup-skyphoslar, MÖ dördüncü yüzyılın üçüncü çeyreği içlerine kadar kullanımda kalmıştır.³⁰ Derin gövdeli bu içki kabı-

23 Christopher George Simon, "The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia" (Doktora tezi, University of California, Berkeley, 1986), 309.

24 Kutsal alanlarda festivallerin parçası olarak kurban etlerinin yenmesiyle ilgili, Nancy Bookidis vd., "Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Korinth," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 68, no. 1 (Ocak-Mart, 1999): 1-54; Gunnell Ekroth, "Sacred Meals in Ancient Greece? Dining in Domestic Settings as Compared to Sanctuaries," *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity* içinde, der. David Hellholm ve Dieter Sänger (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017), 1389-91.

25 Roland Étienne ve Francis Prost, "Claros, des modèles delphiques au pays les létoïdes," *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 84-85; Akar Tanrıver, "Apollon," 305-29; Christel Müller ve Francis Prost, "Un décret du koinon des Ioniens trouvé à Claros," *Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 43 (2013): 93-96.

26 Roland Étienne ve Pierre Varène, *Sanctuaire de Claros. L'Architecture: Les propylées et les monuments de la voie sacrée. Fouilles de Louis et Jeanne Robert et Roland Martin, 1950-1961* (Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 2004), 217.

27 Duygu Sevil Akar Tanrıver, "Klaros'ta Theoksenia," *Metropolis İonia II. Yolların Kesiştiği Yer: Recep Meriç için Yazılar* içinde, der. Serdar Aybek ve Ali Kazım Öz (İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık, 2010), 19-23. Klaros'ta Artemis onuruna kutlanan bayramlar için, Günata, "The Cult," 169-73.

28 Sparkes ve Talcott, *Black*, 81.

29 Sparkes ve Talcott, *Black*, 84-85, fig. 4, lev. 16-17, no. 334-54; Martine Dewailly, "La ceramica attica per Artemide nel santuario di Apollo a Claros (metà VI – fine IV secolo a.c.)," *Ceramica attica santuari della Grecia, della Ionia e dell'Italia* içinde, der. Simona Fortunelli ve Concetta Masseria (Venosa: Osanna, 2009), 17.

30 Sparkes ve Talcott, *Black*, 109-12.

nın kulpları gövde ortasından başlayarak ağız hizasına kadar yükselir, hatta bazen ağız hizasını geçer. Klaros'ta en yoğun ele geçmiş siyah firnisli kap formlarından olan cup-skyphoslar, form özelliklerine göre “ince ağız kenarlı” ve “kalınlaştırılmış ağız kenarlı” alt tiplere aittirler ve MÖ beşinci/dördüncü yüzyıllara tarihlenirler.

Kylix

Siyah firnisli içki kapları içinde en yaygın kullanılan formlardan biri olan kylixin genel özellikleri, sığ ve geniş gövdeli, yüksek ayaklı ve yatay kulplu oluşudur.³¹ MÖ altıncı yüzyılın ikinci çeyreğinde üretilmeye başlayan form, MÖ beşinci yüzyıl ortalarına doğru yerini ayaksız içki kaplarına bırakmıştır.³² Klaros örnekleri “C tipi” kylix grubuna aittir ve MÖ altıncı yüzyıl sonları ile beşinci yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.³³

Stemless

Kylixin ayaksız bir versiyonu olarak kabul edilebilecek stemless, sığ gövdeli, alçak kaide ve iki kulplu bir içki kabıdır.³⁴ Ayaklı kylixlerin zayıfladığı MÖ beşinci yüzyıl ortalarına doğru yoğun şekilde üretilmeye başlayan form, MÖ erken dördüncü yüzyıldan sonra daha az talep görmeye başlar. Klaros'ta Artemis sektöründen gelen stemless örneklerinin tamamı “büyük stemless” olarak adlandırılan sınıfın alt tiplerine aittir ve MÖ beşinci yüzyılın ilk yarısından MÖ dördüncü yüzyıl ortalarına kadar olan döneme tarihlenmektedir.³⁵

Bolsal

Klaros'ta ele geçen siyah firnisli bolsal örnekleri sade ve dik profilli ağız kenarından gövde altına doğru dik bir şekilde inen form, ağız kenarının hemen altından başlayan yatay kulplar, ağza doğru dik bir şekilde yükselen sığ gövde, özenle profillendirilmiş halka kaide ile bolsal formunun karakteristik özelliklerini göstermektedir.³⁶ Malzeme buluntu yerleri ve benzer örnekler göz önünde bulundurularak MÖ beşinci yüzyılın son çeyreği ile MÖ dördüncü yüzyılın ortaları arasına tarihlenmektedir.³⁷

Kantharos

Popüler içki kaplarından biri olan kantharosun genel form özellikleri, yüksek kaidesi, geniş ağızlı derin gövdesi ve gövde altından çıkarak ağız hizasını aşan yüksek, dikey kulplarıdır.³⁸ Artemis sektöründen kantharos örnekleri “kalınlaştırılmış ağız kenarlı” tipe aittir. Kontekst ve benzer örneklerle dayanılarak MÖ dördüncü yüzyılın ilk çeyreği ile son çeyreği arasına tarihlenmiştir.³⁹

Cup-kantharos

Form özellikleri kantharoslarla benzerlik gösteren cup-kantharoslar, kulp biçimleriyle ayrılırlar. Gövdeden çıkan kulplar dikey olarak yükselir ve ağız hizasının biraz üstünde içe doğru kıv-

31 Sparkes ve Talcott, *Black*, 88.

32 Sparkes ve Talcott, *Black*, 88.

33 Yusuf Sezgin, “Apollon Klarios Kutsal Alanı Artemis Sektörü 2003–2004 Yılı Çalışmaları,” *Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 197; Dewailly, “La ceramica,” 17.

34 Sparkes ve Talcott, *Black*, 98.

35 Sezgin, “Apollon,” 198; Dewailly, “La ceramica,” 17–18; Günata, “First,” 124.

36 Sparkes ve Talcott, *Black*, 107–108, fig. 6, lev. 24, 53, no. 532–61.

37 Sezgin, “Apollon,” 198; Dewailly, “La ceramica,” 18; Günata, “First,” 124.

38 Günata, “First,” 124–25.

39 Dewailly, “La ceramica,” 20–21; Günata, “First,” 125.

rılarak son bulur. MÖ dördüncü yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu içki kapları Helenistik dönem içlerine kadar üretilmeye devam eder. Klaros'ta bulunan "kalınlaştırılmış" ve "sade ağız kenarlı alçak dudaklı" cup-kantharos tiplerine ait örnekler MÖ dördüncü yüzyıl başları ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına tarihlenmiştir.⁴⁰

Tek Kulplu Kâse

Oldukça popüler bir form olan tek kulplu kâseler, MÖ altıncı yüzyılın son çeyreğinde üretilmeye başlamışlardır.⁴¹ Formun en yoğun kullanım gördüğü dönem MÖ dördüncü yüzyıldır. Alçak kâse şekilli bir gövde, ağız kenarının hemen altına yerleştirilmiş tek kulplu ve alçak halka kaide, form özelliklerini oluşturmaktadır. İç yüzeye doğru hafif bir eğimle inen ve sert bir açıyla kabın iç yüzü ile birleşen ağız kenarı bu formun ayırt edici özelliğidir. Klaros örnekleri MÖ beşinci yüzyılın son çeyreğine aittir.

Dışa Çekik Ağızlı Kâse

Klaros'ta yoğun olarak ele geçen formlardan biridir. Hafifçe kalınlaştırılmış, dışa çekik ağız kenarından içbükey keskin bir kavisle gövdeye geçiş, sığ gövde ve alçak halka kaide formun temel özellikleridir.⁴² Kulpsuz kâseler MÖ beşinci yüzyılın son çeyreğinde yaygın olarak üretilmeye başlamış ve popülerlik kazanmıştır. Büyük olasılıkla ilk üretildiklerinde içki kabı olarak değil, yemek için kullanılmış bu kulpsuz form, Helenistik dönem içlerine kadar kullanımda kalmıştır. Klaros örnekleri MÖ beşinci yüzyılın son çeyreği ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına tarihlenmektedir.

İçe Çekik Ağızlı Kâse

Bir önceki formda olduğu gibi MÖ beşinci yüzyıl sonlarında ortaya çıkan içe çekik ağızlı kâseler MÖ dördüncü yüzyılda yoğun kullanım görür ve Helenistik dönem içlerine kadar üretilmeye devam eder.⁴³ İçe çekik ağız kenarından kesintisiz bir kavisle devam eden ve kaideye doğru daralan dışbükey profilli gövdeye sahip Klaros örnekleri, MÖ beşinci yüzyıl ortaları ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına tarihlenmektedir.

Küçük Kâse ve Tuzluk

Küçük boyutlu kâseler ve tuzluklar tipolojik olarak ikiye ayrılırsalar da işlevlerinin aynı olduğu düşünülmektedir. Daha çok mutfakla ilişkili olsalar da bu işlevlerinin yanında ölçü ya da boya kabı gibi kullanımları da mevcuttur.⁴⁴ Kutsal alanda tanrıçaya sunu ya da yemekle ilişkili işlevlere sahip olmalıydılar. Tarihsel olarak MÖ beşinci yüzyıl ortaları ile MÖ dördüncü yüzyılın son çeyreği arasına aittir.⁴⁵

Tabaklar

Siyah firnisli tabaklar Attika'da MÖ 480'lerden sonra görülmeye başlar ve Helenistik dönem içlerine kadar üretilmeye devam eder.⁴⁶ Artemis sektöründe ele geçen ve çalışma kapsamına

40 Dewailly, "La ceramica," 18; Günata, "First," 125.

41 Sparkes ve Talcott, *Black*, 124–27.

42 Sparkes ve Talcott, *Black*, 128–29.

43 Sparkes ve Talcott, *Black*, 135.

44 Gökhan Coşkun, "Daskyleion Siyah Firnisli Attika Seramikleri" (Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 1999), 38.

45 Dewailly, "La ceramica," 19–20.

46 Sparkes ve Talcott, *Black*, 144.

alınan bir adet yüksek halka kaideli tabak örneği tondoda özenli baskı bezemesiyle dikkat çekmektedir. MÖ dördüncü yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.

Balık tabaklarının en karakteristik özelliği tabağın orta kısmında içte yer alan çukur bölümdür.⁴⁷ Gövde, merkezdeki bu kısma doğru eğimli bir forma sahiptir. Ortadaki bu çukur kısım sosluk ya da tabak içine konan yiyeceklerin sıvılarının toplanması amaçlıdır. Siyah firisli balık tabaklarının üretimi ve kullanımı çok yaygındır. MÖ beşinci yüzyıl sonlarında üretilmeye başlayan ve Helenistik dönem içlerine kadar devam eden bu formun Klaros örnekleri MÖ dördüncü yüzyıl içlerine tarihlenmektedir.

Lekythos

Mezar kabı olarak kullanımı yaygın olan bu formun yağ şişesi olarak kullanımı da mevcuttur.⁴⁸ Artemis'e adanmış eğimli omuzlara, şişman gövdeye, uzun boyun ve ekhinus profilli ağza sahip bodur lekythos örnekleri MÖ beşinci yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir. Bu örneklerde ağız yağ akışını kontrol etmek için üstte içe doğru kıvrımlıdır.

Askos

Yağ, parfüm ya da bal gibi sıvılar için kullanıldığı düşünülen askoslar küçük boyutları, emzikli ağızları ve dökmede kolaylık sağlayan kulplarıyla sıvının küçük miktarlarda dökülmesi için elverişli bir forma sahiptir.⁴⁹ Artemis sektöründen ele geçen guttus tipi askoslar MÖ dördüncü yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir.

Kandil

Attika tipi firisli kandillerin en erken örnekleri MÖ yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir.⁵⁰ MÖ altıncı yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar el yapımı ve çark yapımı kandiller birlikte kullanılmış, bu tarihten itibaren sadece çark yapımı kandiller üretilmiştir. Klaros'ta Artemis sektöründen ele geçmiş kandiller benzer örnekler ve kontekstleri göz önünde bulundurularak MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Klaros'ta kapların formunu belirlememize olanak sağlayan ağız ve kaide parçalarıyla birlikte siyah firisli açık ve kapalı kaplara ait yüzlerce gövde parçası da ele geçmiştir.⁵¹ Artemis ile ilişkili alanlarda ele geçen Attika üretimi ithal ve kaliteli malzemenin yanı sıra kil yapısı ve firisindeki matlığa dayanarak Attika dışındaki merkezlerde üretildiği düşünülen kaplar da bulunmuştur. Ancak kutsal alanda siyah firisli seramiğin ele geçtiği diğer sektörlerle kıyaslandığında Artemis sektöründe bulunan malzemenin çoğunluğunun Attika üretimi olması dikkati çekmektedir. Bu ithal malzeme arasında siyah firisli Attika seramiğinin karakteristik özenli baskı bezemelerini taşıyan örnekler de bulunmaktadır.

47 Sparkes ve Talcott, *Black*, 147–48; Günata, "First," 126.

48 Sparkes ve Talcott, *Black*, 150.

49 Günata, "First," 126.

50 Form gelişimi ve tipler için, Richard Hubbard Howland, *Greek Lamps and Their Survivals*. The Athenian Agora 4 (Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1958).

51 Fransız kazıları döneminde Artemis sektöründe gerçekleştirilen çalışmalar (1989–1997) sırasında bulunmuş siyah firisli seramik örnekleri Martine Dewailly tarafından yayınlanmıştır (2009, 13–30). 2003–2004 yıllarında yine aynı alanda ele geçmiş siyah firisli kap örneklerinin küçük bir kısmı Yusuf Sezgin tarafından yayınlanmıştır (2008, 191–203).

Söz konusu seramikler büyük oranda küçük parçalar halinde korunabilmişlerdir. Kutsal alanlarda ele geçen kapların çoğunun bu şekilde küçük parçalar halinde bulunmasının nedeninin sunuyu yapan kişi ya da rahip/rahibe tarafından tekrar kullanımı önlemek amacıyla kırılıyor olmalarıdır.⁵² Kutsal alana bir kez giren obje artık tanrı/tanrıçaya ait olmakta ve kutsal alan dışına çıkarılması ve tekrar kullanılması yasaklanmaktadır. Klaros'ta da neredeyse tüm seramik örneklerinin küçük parçalar halinde ele geçmesinin sebeplerinden biri bu uygulama olabilir.⁵³

Siyah firnisli Attika seramikleri tam bir set olarak değerlendirildiklerinde içki kapları, tabaklar, kâseler ve çeşitli kapalı kap formları bir arada görülmektedir.⁵⁴ Ancak Klaros'ta Artemis'e adanmış tapınak ve sunak alanlarından gelen malzeme form açısından değerlendirildiğinde cup-skyphos ve stemless başta olmak üzere içki kapları yoğunluktadır. Ayrıca içki ya da yemekle ilişkili işlevlere sahip dışa çekik ağızlı kâse formu da Artemis sektöründe yoğun olarak ele geçmiştir. 2001–2006 çalışmalarından ele geçen malzemede görülen bu durum aynı şekilde 1989–1997 kazılarında da mevcuttur.⁵⁵ Dewailly, tüm siyah firnisli kap formları içinde olpe ve olasılıkla oinokhoe formlarına ait sadece beş adet kapalı kap parçası tespit edildiğini belirtir.⁵⁶ Makale kapsamında ele alınan 2001–2006 malzemesi içinde kapalı kaplara ait ağız ya da kaide parçası bulunmamıştır. Gövde parçalarından yola çıkarak bir yorumda bulunmak ise zordur. Olasılıkla bir amphoriskosa ait palmet baskılı iki adet gövde parçası, siyah firnisli Attika üretimi kapalı kap formlarına dahil edebileceğimiz yegâne örnekler olarak belirlenebilmiştir. Bunlar dışında ağız ve kaide parçalarına dayanılarak varlığı belirlenen lekythos ve askosla birlikte amphoriskos da büyük olasılıkla tanrıçaya kokulu yağlar sunmak amacıyla kullanılmışlardı. İlginç olan, belirlenen kapalı kap formları arasında masa amphorası, oinokhoe ya da olpe gibi şarap sürahisi olarak kullanılması beklenen, siyah firnisli Attika seramik korpusunda sıklıkla rastlanan formların Artemis'e adanmış alanlarda bulunan malzeme arasında neredeyse hiç görülmemesidir. Bu durum, sadece Artemis'le ilişkili malzemede değil, kutsal alanın tümünde ele geçen siyah firnisli seramik grubunda dikkati çekmektedir. Ziyafetlerle ilişkilendirilen şarap sürahisi işlevindeki bu formların eksikliği, bu amaca hizmet eden farklı türde kapların varlığıyla mı açıklanmalıdır? Siyah firnisli formlar yerine dönemin farklı seramik grupları ya da metal kaplar bu amaçla kullanılmış olabilir mi? Bu sorulara cevap verebilmek için kutsal alanda bulunmuş diğer seramik türlerinin incelenmesi gerekmektedir.⁵⁷ Kutsal alanın farklı dönemlerde yaşanan savaşların sonucu olarak ve çeşitli dönemlerde korsanların gerçekleştirdiği yağmalara uğraması ve bunların sonucunda büyük tahribata yol açan yangınlar dolayısıyla metal objelere ulaşmamız ne yazık ki mümkün değildir. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi kutsal alanlarda ele geçen seramiklerin işlevlerini tespit etmek kolay değildir (sunu ya da ziyafetlerde kullanım gibi). Yeme ve içmeyle ilişkili pişmiş toprak kapların sadece bu amaçla tanrılar onuruna düzenlenen dini bayramların parçası olan ziyafetlerde kullanıldığını kesin olarak ileri sürmek doğru olmayacaktır. Özellikle çalışmada ele aldığımız siyah firnisli At-

52 John Nicolas Coldstream, *Geometric Greece 900–700 BC* (London: Routledge, 2003), 332.

53 Onur Zunal, Protogeometrik ve Geometrik dönem Klaros seramiklerinin aynı şekilde küçük parçalar halinde ele geçmesi konusunda aynı yorumu getirmektedir (Onur Zunal, "Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri" (Doktora tezi, Ege Üniversitesi), 133).

54 Günata, "First," 126.

55 Dewailly, "La ceramica," 22.

56 Dewailly, "La ceramica," 21.

57 Klaros'ta detaylı şekilde çalışılmış bir diğer seramik grubunu oluşturan Protogeometrik ve Geometrik dönem seramiklerinde de açık kap formlarının kapalı kaplara oranla çok daha fazla sayıda olduğu görülmüştür (Zunal, "Klaros," 139–44). Ayrıca kutsal alanlara genel olarak bakıldığında açık kap formlarının kapalı kap formlarına oranının daha yüksek olduğu görülmektedir (Zunal, "Klaros," dn. 497).

tika üretimi seramiklerin kullanımında oldukları MÖ beşinci ve dördüncü yüzyılların en kaliteli ve pahalı seramik gruplarından biri olduğu göz önüne alındığında, bu kapların tanrıçaya ve tabii ki kutsal alanda tapım gören diğer tanrılara sunu olarak getirilmiş olabilecekleri de düşünülmelidir. Bu konuda değerlendirmeye alınabilecek bir diğer nokta, her ne kadar bu çalışmada ele alınmasa da olasılıkla çevredeki merkezlerde üretilmiş yerel siyah firnisli örneklerin de özellikle MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda giderek artan oranlarda kutsal alana getiriliyor olmasıdır. Dewailly yerel olarak üretilmiş örneklerin bayramlarda yeme-içme işlevlerinde kullanılırken Attika üretimi kaliteli ithal malzemenin tanrıçaya sunu olarak bırakılmış olabilecekleri görüşünü dile getirmektedir.⁵⁸ Her ne kadar bu önerinin geçerliliğini tespit etmek elimizdeki verilerle şu an için mümkün değilse de ithal objeleri sunmanın sosyal ve ekonomik prestij kaynağı olarak kabul edildiği düşünülürse Klaros'ta da ithal kapların tanrılara sunu olarak tercih edilmesi olası kabul edilebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Klaros'ta Arkaik dönemden itibaren Artemis ve Apollon onuruna bayramlar düzenlenmekte ve bu bayramların önemli ritüellerinden biri olarak tanrılara hayvan kurbanı yapılmaktaydı. Bu bayramların ardından törene katılanların kesilen kurban etlerini tükettikleri ziyafetlerin varlığı söz konusuydu. Yılda bir kez kutlanan küçük Klaria ve dört yılda bir kutlanan büyük Klaria bayramları ve bunlara katılan yüzlerce kişi düşünüldüğünde, bu gerçekleşen ziyafetlerde kullanılmış ve sonrasında kırılarak kutsal alanda bırakılmış çok daha fazla seramik bulunması beklenmelidir.⁵⁹ Klaros'ta varlığı henüz tespit edilememiş olsa da Ephesos'ta Artemis Kutsal Alanı'nda örneği bulunan, sunu kapları ve ziyafetlerde kullanılan ve sonrasında kırılarak burada bırakılan kapların depolandığı özel bir toplama alanının varlığı beklenebilir.⁶⁰ İlerleyen dönemlerdeki kazılar bu konuyu aydınlığa kavuşturabilir.

Siyah firnisli seramiklerin ortaya çıktığı MÖ altıncı, özellikle de yaygın olarak kullanım gördüğü MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllar, Yunan dünyasında yaşanan önemli değişimlere sahne olmuştur.⁶¹ Bu dönemler Atina ile Pers İmparatorluğu arasındaki savaşlar ve ilişkilerle şekillenmiştir. MÖ 558'de Pers kralı Kyros'un Lydia'ya karşı hareketi ve MÖ 546'da Sardis'i almasıyla başlayan olaylar Pers işgallerinin tüm Batı Anadolu'ya yayılmasıyla gelişmiştir.⁶² Yaşanan Pers istilaları, ayaklanmalar, Pers-Yunan savaşları ve ardından gelen Peloponnesos Savaşları (Atina, Sparta ve müttefikleri arasında) siyasal, sosyal ve ekonomik karmaşaya neden olmuştur.⁶³ Ancak siyah firnisli kapların bu dönemde tüm Yunan dünyası ve ötesine dağılımı, seramik ticaretinin dönemin olaylarından ve düşmanlıklardan çok fazla etkilenmediğini düşündürmektedir. Pers İmparatorluğu sınırlarındaki bölgelerde, Doğu Akdeniz'de, Anadolu'da ve Yunanistan'da birçok merkezde tüm bu süre boyunca Attika ithali kaplar görülmeye devam etmiştir. Peki, çalışma konusunu oluşturan siyah firnisli Attika seramiklerinden yola çıkarak Klaros Apollon Kutsal Alanı'nın bağlı olduğu iki kentin bu dönemdeki siyasi duruşlarına ilişkin izleri görebiliyor muyuz? Söz konusu dönemde iki kente dair veriler incelendiğinde içeride yer alan Kolophon Arkhaia'nın Attika-Delos Deniz Birliği'nin vergi listelerinde yer almasına ve ödemelerini düzenli şekilde yapmasına karşın Pers yanlısı bir tutum izlediği bilinmektedir.⁶⁴ Kutsal alanın bağlı olduğu diğer kent No-

58 Dewailly, "La ceramica," 22.

59 Günata, "First," 126.

60 Zunal, "Klaros," 14, 136.

61 Robert M. Cook, *The Greeks till Alexander* (London: Thames and Hudson, 1961), 117-74; MÖ beşinci yüzyılda Atina ve Pers ilişkileri için, Miller, *Athens*.

62 Albert T. Olmstead, "Persia and the Greek Frontier Problem," *Classical Philology* 34, no. 4 (Ekim 1939): 306.

63 Dallık, "Klaros," 120.

64 Russell Meiggs, "The Crisis of Athenian Imperialism," *Harvard Studies in Classical Philology* 67 (1963): 6; Denis Rousset, "Eski Kolophon ve Deniz Üzerindeki Kolophon'un Klasik ve Hellenistik Dönem Tarihi ve Kurumları,"

tion ya da diğer ismiyle Deniz Kenarındaki Kolophon'un adı da yine Attika-Delos Deniz Birliği vergi listelerinde geçmekte ve içerideki Kolophon'dan ayrı olarak kendi adına vergi ödediği anlaşılmaktadır.⁶⁵ Thukydides, Notion'dan "*Kolophonlulara ait*" olarak bahseder.⁶⁶ Kolophon'daki Pers yanlısı halkın Perslerden yardım istemesi üzerine MÖ 430'da Perslerin Kolophon'u ele geçirdiği ve kentten uzaklaştırdıkları Atina yanlısı halkın da Notion'a yerleştiği belirtilmektedir.⁶⁷ İlginç bir şekilde kutsal alanın bağlı olduğu iki kentin birbirinden ayrıştığı anlaşılmaktadır. Bu siyasi anlaşmazlıklara karşın Klaros'ta yoğun olarak bulunan siyah firnisli Attika seramiklerinde MÖ beşinci ve dördüncü yüzyıllarda bir azalma olmadığı, tıpkı antik dünyanın diğer bölgelerindeki gibi bu seramik türünün yoğun şekilde kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Tabii ki Kolophon ve Notion'da yapılacak sistematik kazılar sonucunda Atina'nın siyah firnisli seramiğinin bu kentlerdeki varlığı ve yoğunluğu inceleme altına alınabilecek ve ilişkiler seramik ticareti açısından değerlendirilebilecektir. Ayrıca hem bu kentlerde siyah firnisli seramiğin yerel atölyelerde, yerel ya da Atina'dan göç etmiş ustalarca üretilip üretilmediği anlaşılabilir hem de üretim varsa buralardaki kapların kil analizlerinin Klaros'tan ele geçmiş yerel üretim kaplarla karşılaştırması yapılarak kutsal alana getirilen daha ucuz yerel üretim kapların üretim merkezlerine dair bilgi edinilebilecektir.

Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı Epiphaneia içinde, der. Onur Zunal vd. (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018), 315. Attika-Delos Deniz Birliği, MÖ 478/7 yılında uzun görüşmeler sonucunda Atina önderliğinde kurulan siyasal bir birlikti. Birliğin amacı, Perslere karşı mücadele ederek adalar ve Batı Anadolu'daki Yunan kent-devletlerini korumak ve bağımsızlıklarını kazanmalarına yardımcı olmaktı. Birliğe üye olan kent-devletleri düzenli olarak vergi ödemek zorundaydı (Attika-Delos Deniz Birliği'nin kurulma evresi ve yapısal özellikleri için, Hülya Boyana, "Vergi Listelerine Göre Attika-Delos Deniz Birliği ve İonia ile İlişkileri," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21, no. 1 (2006): 19–48).

65 Rousset, "Eski," 315.

66 Thukydides, *Peloponnesos Savaşları* III.XXXIII.

67 Miller, *Athens*, 25. İki kent arasındaki değişken ilişkiler için, Rousset, "Eski," 315–28.

Katalog

1. KL2001 ART 3A

K.Ç.: 6,4 cm, K.Y.: 3,2 cm, H.R.: 7,5 YR 6/6

Skyphos kaide-gövde altı parçası. Alçak halka kaide. Yukarıya doğru genişleyen düz gövde profili. Kaide altında merkezi noktalı firnis bant bezeme.

Sparkes ve Talcott, *Black*, lev. 16, no. 344; Robinson, *Excavations*, lev. 199, no. 564; Cedric Boulter, "Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 22, no. 2 (Nisan-Haziran, 1953): fig. 2, no. 28

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ikinci yarısı

2. KL2002 ART J14/B

A.Ç.: 21 cm, K.Y.: 4,5 cm, H.R.: 7,5 YR 6/6

C tipi içbükey dudaklı kyliks ağız-gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarı, içbükey dudaktan gövdeye sert geçiş. Hafif dışbükey gövde profili.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 4.401, lev. 19.402–406; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da Bulunan M.Ö. 5. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 10 (2004): fig. 3, no. 22

Tarih: MÖ altıncı yüzyıl son çeyreği

3. KL2001 ART 3A

K.Ç.: 6,2 cm, K.Y.: 2,3 cm, H.R.: 7,5 YR 6/4

Kısa ayaklı kyliks kaidesi. Dışbükey profilli kaide. Kaidenin dışbükey yan yüzü ve oturma düzlemi rezerve.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 401, lev. 19.402–406; Eugene Vanderpool, "The Rectangular Rock-Cut Shaft," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 15, no. 4 (1946): lev. 63, no. 227; Coşkun, "Daskyleion," fig. 3, no. 25

Tarih: MÖ altıncı yüzyıl son çeyreği

4. KL2003 ART IJ14

A.Ç.: 16 cm, K.Y.: 3,5 cm, H.R.: 5 YR 7/6

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı stemless ağız-gövde parçası. Dış yüzde hafif içbükey profilli dudaktan gövdeye keskin geçiş. İç yüzde dudaktan gövdeye keskin bir geçiş ve içbükey profil.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 5, no. 471; Boulter, "Pottery," fig. 2, no. 199; John Boardman, "Old Smyrna; The Attic Pottery," *The Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/1959): fig. 11, no. 185; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no 37–39.

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 7

5. KL2003, ART IJ14

A.Ç.: 20 cm, K.Y.: 3,1 cm, H.R.: 7,5 YR 6/4

Narin sınıfa ait stemless ağız-gövde parçası. Dışbükey profilli dış yüzde dudaktan gövdeye kesintisiz geçiş. İç yüzde dudaktan gövdeye geçişte çentik.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 40

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ikinci yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 17

6. KL2004, ART I17

A.Ç.: 9,6 cm, K.Y.: 2,6 cm, H.R.: 5 YR 7/4 – 7,5 YR 6/2

Narin sınıfa ait stemless kaide-gövde parçası. Dışbükey profilli kaide içi, çift toruslu olarak profillendirilmiş kaide dış yüzü. Gövde altında ince yivler. Gövde içinde, dudak-gövde geçişinde yer alan çentik. Tondoda, iki sıra yiv içinde kazıma ile yapılmış dil motifleri. Kaide altı, rezerve bir bant dışında tümüyle firnisli.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 5, no. 487; kazıma çizgi bezeme için, Lucy Talcott, "Attic Black Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 4, no. 3 (1935): fig. 6, no. 98, 107; Coşkun, "Daskyleion," fig. 4, no. 41

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl ikinci yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 16; Günata, "First," no. 4

7. KL2002, ART J14-B

A.Ç.: 9,6 cm, K.Y.: 3,5 cm, H.R.: 5 YR 7/3

Bolsal ağız-gövde parçası. Dik profilli ağız kenarından kesintisiz devam eden, kaideye doğru dışbükey profil kazanan gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 554; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 47

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 23

8. KL2003, ART IJ14

A.Ç.: 13 cm, K.Y.: 1,8 cm, H.R.: 5 YR 7/4

Bolsal ağız-kulp parçası. Dik profilli ağız kenarının hemen altından başlayan yatay kulplar. Firmiste yer yer kırmızılaşma görülüyor.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 541; Peter E. Corbett, "Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18, no. 4 (1949): fig. 1, no. 157; Boardman, "Old," fig. 13, no. 193; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 45

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 28

9. KL2006, ART IH12

A.Ç.: 15,6 cm, K.Y.: 4 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı cup-skyphos ağız ve gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarı, içbükey dudaktan gövdeye geçişte keskin bir dönüş. İç yüzde dudaktan gövdeye geçişte keskin açılı bir yiv.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 617; Corbett, "Attic," lev. 86, no. 33; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 21

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 33; Günata, "First," no. 6

10. KL2003, ART I13

K.Ç.: 6,1 cm, K.Y.: 3 cm, H.R.: 7,5 YR 6/6 – 10 YR 5/1

Cup-skyphos kaide-gövde parçası. Halka kaide üzerinde dış yüzde plastik bir yiv. Gövde altında plastik bant. Firmiste yer yer dökülmeler ve matlaşma var. Yanık izleri mevcut.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 6, no. 621; J. M. Cook, "Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze," *The Annual of the British School at Athens* 60 (1965): fig. 1, no. 1; Coşkun, "Daskyleion," fig. 2, no. 20

Tarih: MÖ erken dördüncü yüzyıl

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 48

11. KL2006, ART IH12

A.Ç.: 17,1 cm, K.Y.: 10,3 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı kantharos. Ağız-gövde ve kulp parçaları. Kaide korunmamış. İçi boş bırakılmış kanallı profile sahip sarkık dudaktan gövdeye geçiş içbükey kavisle. Gövdenin üst kısmından dışbükey profilli alt kısmına keskin bir dönüşle geçiliyor. Gövde altında bir yiv. Kulplar gövdenin alt kısmının başladığı noktadan başlıyor. İç yüzde, tondoda rulet bezeme. Dudak üstünde kazıma "ION KLEPI." yazısı. Firmiste yer yer kahverengiye dönüş.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 7, no. 661; Francine Blonde, "Un Remblai Thasien du IV siècle avant notre ère," *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, no. 1 (1985), fig. 16, no. 123; Peter E. Corbett, "Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop," *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 24, no. 3 (Haziran-Eylül 1955): fig. 3, no. 28

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 69; Günata, "First," no. 10; Günata, "The Cult," no. 256

12. KL2003, ART I13

A.Ç.: 7,4 cm, K.Y.: 1,6 cm, H.R.: 5 YR 7/4

Kalın ağız kenarlı, mahmuzlu kulplu kantharos ağız-kulp parçası. Dışa sarkık kalınlaştırılmış ağız kenarı. Ağız kenarından yatay olarak çıkan kulp düz bir şekilde uzayarak keskin bir kavisle aşağıya döner. Bu dönüşle mahmuz biçimli bir çıkıntı oluşur. İçbükey profilli üst gövdeden sonra sert bir dönüşle genişleyerek devam eden dışbükey profilli alt gövde olmalı.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 7, no. 700; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 1, no. 5

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 66; Günata, "First," no. 9

13. KL2003, ART I13

A.Ç.: 11,8 cm, K.Y.: 1,6 cm, H.R.: 5 YR 6/4

Kalınlaştırılmış ağız kenarlı cup-kantharos ağız-gövde parçası. Yuvarlatılmış dışa çekik ağız kenarının altında plastik bir bant. Keskin bir içbükey dönüşle dudak gövdeye bağlanıyor.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 7, no. 667; Gökhan Coşkun, "Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri," *OLBA* 13 (2006): fig. 1, no. 13

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 59

14. KL2001, ART 3A-1

A.Ç.: 12 cm, K.Y.: 2,4 cm, H.R.: 2,5 YR 7/6

Tek kulplu kâse ağız-gövde parçası. Ağız kenarının üst kısmı düz, içe doğru hafif eğim. Dışbükey profilli gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, lev. 31, no. 753; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 63; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 53

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 73

15. KL2002, ART J14-B

A.Ç.: 9,4 cm, K.Y.: 2,1 cm, H.R.: 5 YR 7/4

Tek kulplu kâse ağız-gövde parçası. Ağız kenarı üst kısımda düz profilli ve içe doğru hafif meyilli. Dış yüzde ağız kenarından gövdeye geçişte hafif içbükey profil.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 754; Boulter, "Pottery," fig. 3, no. 61; Coşkun, "Daskyleion," fig. 5, no. 54

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 74

16. KL2003, ART I13

A.Ç.: 11 cm, K.Y.: 2,4 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Dışa çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarından gövdeye sert bir dönüşle geçiş. Gövde dışbükey profilli.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 802; Cook, "Old Smyrna," fig. 5; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 83

17. KL2003 ART I13

A.Ç.: 16 cm, K.Y.: 2,5 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Dışa çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. Dışa çekik ağız kenarından gövdeye sert bir dönüşle geçiş. Gövde dışbükey profilli.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 806; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 29

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 90

18. KL2002 ART I13/AC

A.Ç.: 9 cm, K.Y.: 2,4 cm, H.R.: 5 YR 7/4

İçe çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. İçe çekik ağız kenarından dışbükey profille genişleyen ve kaideye doğru düz bir şekilde daralarak inen gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 827-28; Coşkun, "Daskyleion 4," fig. 3, no. 31

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 98

19. KL2002 ART I13/AC

A.Ç.: 12,4 cm, K.Y.: 1,4 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

İçe çekik ağızlı kâse ağız-gövde parçası. İçe çekik ağız kenarından genişleyerek devam eden dışbükey profilli gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 8, no. 832

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 106

20. KL2003 ART I13

A.Ç.: 9 cm, K.Ç.: 6,6 cm, Y.: 2,8 cm

İçe çekik ağızlı küçük kâse. Yuvarlatılmış ağız kenarı, dışbükey profilli gövde, alçak halka kaide, gövde üzerinde yivler.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 9, no. 870

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 107; Günata, "First," no. 17

21. KL2002 ART I13/AC

K.Ç.: 6,2 cm, K.Y.: 1,5 cm, H.R.: 5 YR 7/6

İçe çekik ağızlı küçük kâse kaide parçası. Geniş oturma düzleminde bir yiv. Kaide altında merkezde konik çıkıntı. Tondoda dört adet palmet motifi.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 9, no. 887; Blonde, "Un," fig. 8, no. 57; Corbett, "Attic," fig. 5, no. 155

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 111; Günata, "First," no. 18

22. KL2004 ART I17

A.Ç.: 6,4 cm, K.Y.: 1,7 cm, H.R.: 5 YR 7/3

Ekhinus profilli tuzluk ağız-gövde parçası. Ağız kenarı hafif içe çekik, iç yüze doğru eğimli. Dışbükey profilli gövde.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig.9, no. 914

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl sonu

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 114

23. KL2002 ART I13/AC

K.Ç.: 8,2 cm, K.Y.: 2,8 cm, H.R.: 5 YR 7/4

Tabak kaide-gövde parçası. Yüksek halka kaide. Tondoda, iki sıra çember üzerinde yumurta dizisi ve çevresinde bağlantılı palmetler. Kaide altı rezerve bir bant dışında tümüyle firnisli.

Blonde, "Un," fig.7, no. 53

Tarih: MÖ erken dördüncü yüzyıl

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 116; Günata, "First," no. 20

24. KL2003 ART I13

K.Ç.: 11 cm, K.Y.: 3,5 cm, H.R.: 7,5 YR 7/6

Balık tabağı kaide-gövde parçası. Alçak halka kaide, düz profilli gövde. İçe ortada sosluk

amacıyla kullanılan küçük çukur kısmına geçişte yiv. Kaide altında üç firnis bant.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 10, no. 1071

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 121

25. KL2003 ART IJ14

A.Ç.: 6,2 cm, K.Y.: 3,7 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Bodur lekythos ağız parçası. Ağız kenarında çok hafif dışa çekiklik, üst kısmı düz profilli, iç yüzde içbükey profil.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 123

26. KL2001 ART 3A1

A.Ç.: 4,7 cm, K.Y.: 3,4 cm, H.R.: 5YR 8/3

Bodur lekythos ağız parçası. Ağız kenarı dışa çekik, üst kısımda düz profilli. İç yüzde içbükey profilli ağız.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1123; Coşkun, "Daskyleion," fig. 8, no. 93

Tarih: MÖ beşinci yüzyıl son çeyreği

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 124; Günata, "First," no. 24

27. KL2006 ART IH12

A.Ç.: 3,8 cm, K.Y.: 4,6 cm, H.R.: 5 YR 6/4

Guttus tipi askosa ait ağız-boyun-omuz parçası. Dışa doğru genişleyen ağız kenarı, hafif sarkık dudak, birden daralan ve omuza doğru genişleyen boyun.

Sparkes ve Talcott, *Black*, fig. 11, no. 1194

Tarih: MÖ dördüncü yüzyıl ortaları

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 125; Günata, "First," no. 25

28. KL2002 ART I13/AC

Diskus Çapı: 5,2 cm, K.Y.: 2,2 cm, H.R.: 5 YR 6/3

Kandil ağız-gövde parçası. Tip 25A. Diskusta yiv. Dışbükey gövde profilli.

Howland, *Greek*, lev. 9, no. 261; no. 269, Donald M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London:

British Museum Publications Ltd (for the Trustees), 1975), lev. 17, no. Q79

Tarih: MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 127; Günata, "First," no. 26

29. KL2006 ART IH12

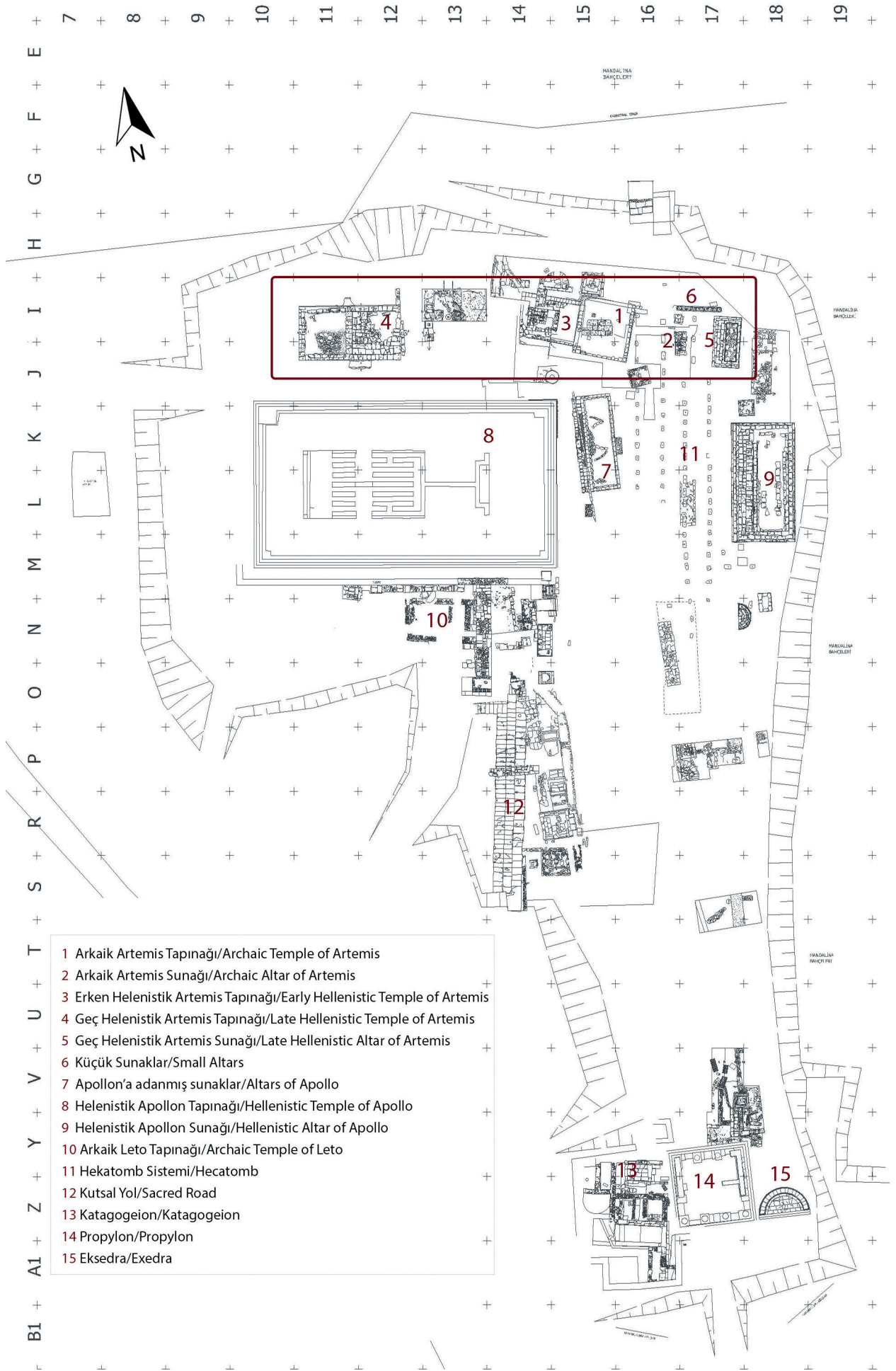
Diskus Çapı: 6 cm, K.Y.: 0,7 cm, H.R.: 7,5 YR 7/4

Kandil ağız parçası. İçe doğru eğimli diskus.

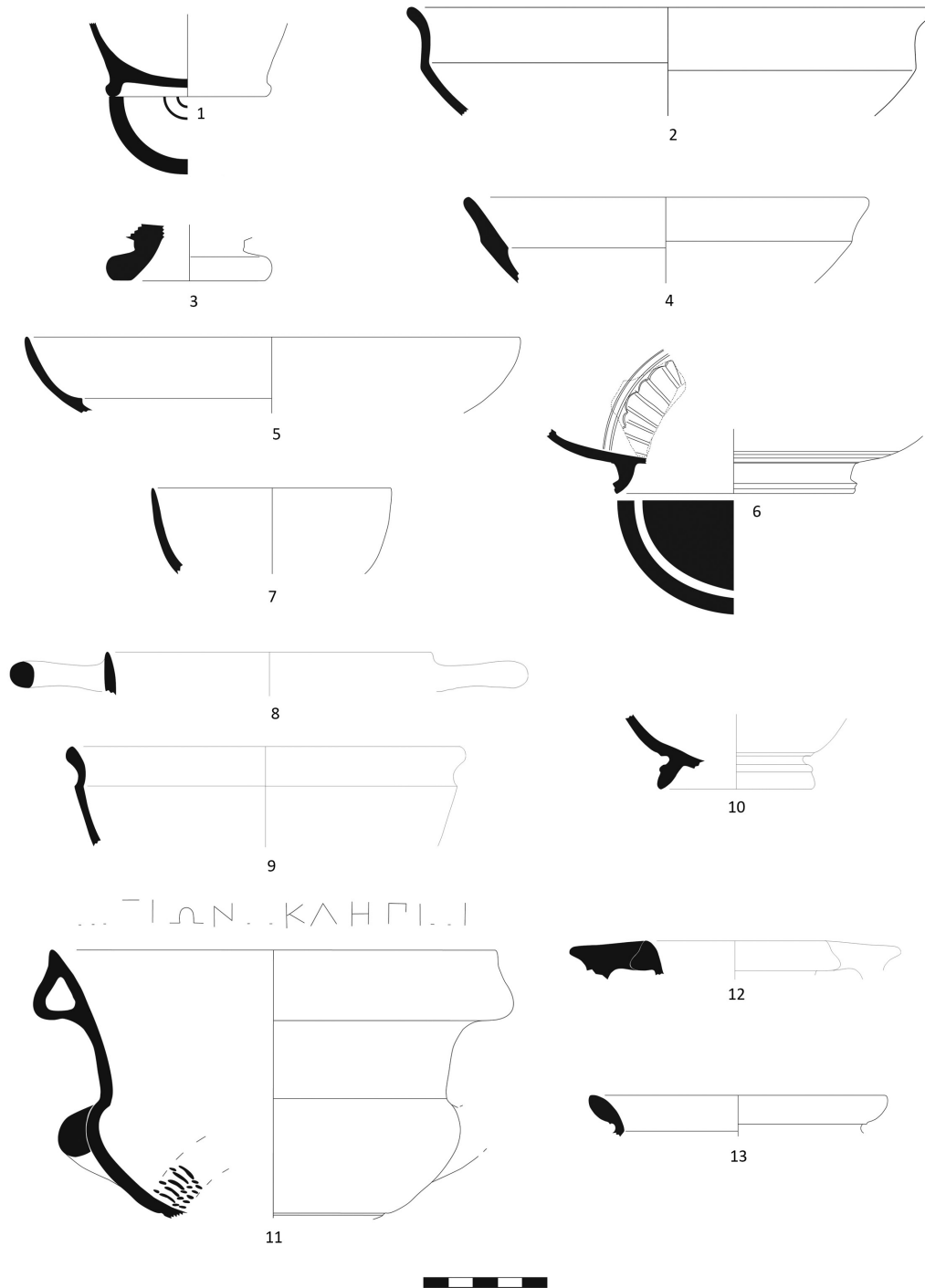
Howland, *Greek*, lev. 8, no. 228; Bailey, *A Catalogue*, lev. 15, no. Q68

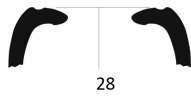
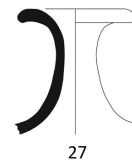
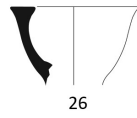
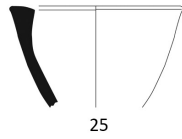
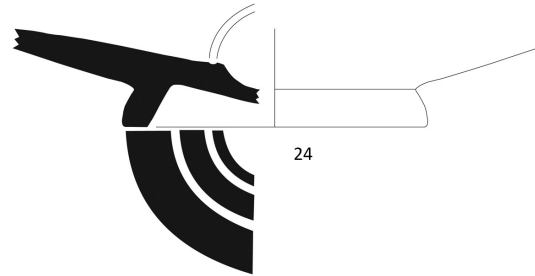
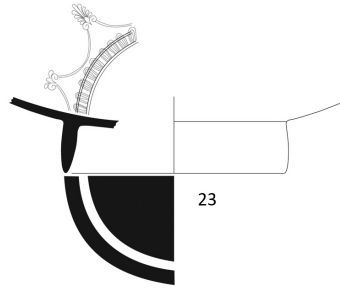
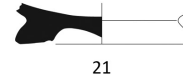
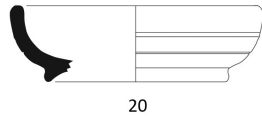
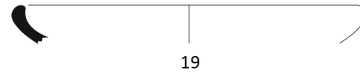
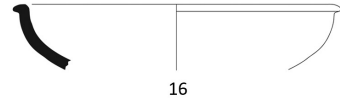
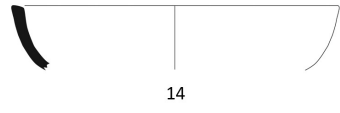
Tarih: MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısı

Yayın: Dallık, "Klaros," no. 130



- 1 Arkaik Artemis Tapınağı/Archaic Temple of Artemis
- 2 Arkaik Artemis Sunağı/Archaic Altar of Artemis
- 3 Erken Hellenistik Artemis Tapınağı/Early Hellenistic Temple of Artemis
- 4 Geç Hellenistik Artemis Tapınağı/Late Hellenistic Temple of Artemis
- 5 Geç Hellenistik Artemis Sunağı/Late Hellenistic Altar of Artemis
- 6 Küçük Sunaklar/Small Altars
- 7 Apollon'a adanmış sunaklar/Altars of Apollo
- 8 Hellenistik Apollon Tapınağı/Hellenistic Temple of Apollo
- 9 Hellenistik Apollon Sunağı/Hellenistic Altar of Apollo
- 10 Arkaik Leto Tapınağı/Archaic Temple of Leto
- 11 Hekatomb Sistemi/Hecatomb
- 12 Kutsal Yol/Sacred Road
- 13 Katagogeion/Katagogeion
- 14 Propylon/Propylon
- 15 Eksedra/Exedra





Bibliography - Kaynakça

Ancient Sources - Antik Kaynaklar

Thukydides. *Peloponnesos Savaşları*. Translated by Furkan Akderin. Istanbul: Belge Yayınları, 2010.

Modern Sources - Modern Kaynaklar

- Akar Tanriver, Duygu Sevil. "Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar." PhD diss., Ege University, 2009.
- . "Klaros'ta Theoksena." In *Metropolis İonia II. Yolların Kesiştiği Yer: Recep Meriç için Yazılar*, edited by Serdar Aybek and Ali Kazım Öz, 19–23. Istanbul: Homer Kitabevi, 2010.
- Bailey, Donald M. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I: Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps*. London: British Museum Publications Ltd., 1975.
- Beazley, John D. "Panathenaica." *American Journal of Archaeology* 47, no. 4 (1943): 441–65.
- Blondé, Francine. "Un Remblai Thasien du IV siècle avant notre ère." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 109, no. 1 (1985): 281–344.
- Boardman, John. "Old Smyrna: The Attic Pottery." *The Annual of the British School at Athens* 53/54 (1958/1959): 152–81.
- Bookidis, Nancy, Julie Hansen, Lynn Snyder, and Paul Goldberg. "Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 68, no. 1 (January–March 1999): 1–54.
- Boulter, Cedric. "Pottery of the Mid-Fifth Century from a Well in the Athenian Agora." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 22, no. 2 (April–June 1953): 59–115.
- Boyana, Hülya. "Vergi Listelerine Göre Attika-Delos Deniz Birliği ve İonia ile İlişkileri." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 21, no. 1 (2006): 19–48.
- Brann, Eva T. H. *Late Geometric and Protoattic Pottery: Mid 8th to Late 7th Century B.C. The Athenian Agora 8*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1962.
- Coldstream, John Nicolas. *Geometric Greece 900–700 BC*. London: Routledge, 2003.
- Cook, Robert M. *The Greeks till Alexander*. London: Thames and Hudson, 1961.
- Cook, John M. "Old Smyrna: Fourth-Century Black Glaze." *The Annual of the British School at Athens* 60 (1965): 143–53.
- Corbett, Peter E. "Attic Pottery of the Later Fifth Century from the Athenian Agora." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18, no. 4 (1949): 298–351.
- . "Palmette Stamps from an Attic Black Glaze Workshop." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 24, no. 3 (June–September 1955): 172–86.
- Coşkun, Gökhan. "Daskyleion Siyah Firnisli Attika Seramikleri." Master's thesis, Ege University, 1999.
- . "Daskyleion'da Bulunan M.Ö. 5. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri." *OLBA* 10 (2004): 89–135.
- . "Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri." *OLBA* 13 (2006): 83–114.
- Dallık, Gülşah. "Klaros MÖ 4. Yüzyıl Siyah Firnisli Attika Seramikleri." Master's thesis, Ege University, 2009.
- Dewailly, Martine, Marianne Pécasse, and Stéphane Verger. "Les sculptures archaïques de Claros." *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot* 83 (2004): 5–59.
- Dewailly, Martine. "La ceramica attica per Artemide nel santuario di Apollo a Claros (metà VI – fine IV secolo a.c.)." In *Ceramica attica santuari della Grecia, della Ionie e dell'Italia*, edited by Simona Fortunelli and Concetta Masseria, 13–30. Venosa: Osanna, 2009.
- Ekroth, Gunnell. "Sacred Meals in Ancient Greece? Dining in Domestic Settings as Compared to Sanctuaries." In *The Eucharist – Its Origins and Contexts: Sacred Meal, Communal Meal, Table Fellowship in Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity*, edited by David Hellholm and Dieter Sänger, 1389–411. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.
- Étienne, Roland, and Pierre Varène. *Sanctuaire de Claros: L'Architecture; Les propylées et les monuments de la voie sacrée; Fouilles de Louis et Jeanne Robert et Roland Martin, 1950–1961*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 2004.
- Étienne, Roland, and Francis Prost. "Claros, des modèles delphique au pays les létoïdes." *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 75–88.
- Genière, Juliette de La. "Claros: Bilan provisoire de dix campagnes de fouilles." *Revue des Études Anciennes* 100, no. 1–2 (1998): 235–68.
- Gezgin, İsmail. *Arkaik ve Klasik Dönemde Batı Anadolu*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2006.
- Günata, Gülşah. "First Observations on the Black Glazed Pottery at Claros." In *Le Sanctuaire de Claros et son Oracle*, edited by Jean-Charles Moretti and Liliane Rabatel, 123–32. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2014.
- . "The Cult of Artemis at Klaros in Relation with the Worship of the Goddess in Western Anatolia and Greece." PhD diss., Koç University, 2017.
- . "Development of the Oracular Sanctuary of Apollo at Klaros in Relation to Theories of Greek Extra-Urban Sanctuaries." In *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı Epiphaneia*, edited by Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüz, and Cennet Pişkin Ayvazoğlu, 201–10. Izmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018.

- Gürsoy, Emir. "Bayraklı'nın 4. yüzyıl Siyah Firnisli Seramiği." Master's thesis, Ege University, 1987.
- Hasdağlı, İlkan. "Bir Deneme Parçası Işığında Doğu Thrakia'da Attika Taklidi Siyah Firnisli Seramik Üretimi." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 13 (January 2017): 42–66.
- Howland, Richard Hubbard. *Greek Lamps and Their Survivals*. The Athenian Agora 4. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1958.
- Meiggs, Russell. "The Crisis of Athenian Imperialism." *Harvard Studies in Classical Philology* 67 (1963): 1–36.
- Miller, Margaret C. *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Müller, Christel and Francis Prost. "Un décret du koinon des Ioniens trouvé à Claros." *Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 43 (2013): 93–126.
- Olmstead, Albert T. "Persia and the Greek Frontier Problem." *Classical Philology* 34, no. 4 (October 1939): 305–22.
- Robert, Louis. "Fouilles de Claros 1959." *Türk Arkeoloji Dergisi* 10, no. 1 (1960): 58–59.
- Robinson, David M. *Excavations at Olynthus, Part 13: Vases Found in 1934 and 1938*. The Johns Hopkins University Studies in Archaeology 38. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1950.
- Rousset, Denis. "Eski Kolophon ve Deniz Üzerindeki Kolophon'un Klasik ve Hellenistik Dönem Tarihi ve Kurumları." In *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı Epiphaneia*, edited by Onur Zunal, Yasemin Polat, Hüseyin Cevizoğlu, Gül Gürtekin Demir, Gürcan Polat, Gülşah Günata, Elçin Doğan Gürbüz, and Cennet Pişkin Ayvazoğlu, 315–29. Izmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Sezgin, Yusuf. "Apollon Klarios Kutsal Alanı Artemis Sektörü 2003–2004 Yılı Çalışmaları." *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 12 (2008): 191–203.
- Simon, Christopher George. "The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia." PhD Diss., University of California, Berkeley, 1986.
- Sparkes, Brian, and Lucy Talcott. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora 12. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1970.
- Şahin, Nuran. *Klaros. Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*. Istanbul: Ege Yayınları, 1998.
- . "Apollon Klarios Bilicilik Merkezi." In *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, edited by Altan Çilingiroğlu, Zeynep Mercangöz, and Gürcan Polat, 247–72. Izmir: Arkadaş Matbaacılık, 2012.
- Talcott, Lucy. "Attic Black Glazed Stamped Ware and Other Pottery from a Fifth Century Well." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 4, no. 3 (1935): 476–523.
- Vanderpool, Eugene. "The Rectangular Rock-Cut Shaft." *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 15, no. 4 (1946): 265–336.
- Vries, Keith de. "Attic Pottery in the Achaemenid Empire." *American Journal of Archaeology* 81, no. 4 (1977): 544–48.
- Zunal, Onur. "Klaros Protogeometrik ve Geometrik Dönem Seramikleri." PhD Diss., Ege University, 2014.